

İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler*

ÖMER LÜTFİ BARKAN**

Selçuk-Bizans hudutlarında yaşayan bir uç beyliğinin, diğer emsalinin mazhar olmadığı bir talihle, pek kısa bir zaman içinde tarihin seyrini asırlarca değiştirecek kuvvetli bir imparatorluk haline girivermesi hâdisesi, son zamanlara kadar birçok malûmları noksan bir muadele şeklinde vazedildiği veyahut Türk ırkının tarihî varlığı hakkında mevcut ve an'ane halinde müesses dar ve kısır noktai nazarlara esir kalındığı için, içinden çıkılmaz bir mesele teşkil etmekte idi.

Filhakika, koskoca bir imparatorluğun kuruluşu nev'inden muazzam bir hâdises, bizde uzun zaman, sadece Padişahların dirayet ve şecaati veya Allah'ın bu saltanatın kurucularına karşı gösterdiği lütuf ve inayet ile izah edilmek istenilmiştir. İlk Osmanlı membalarında kaydedilmiş görülen Sultan Osman'ın rüyası, mucize nevinden vukua gelen bu hâdisenin izahını ancak ilâhî takdir ile yapmak mümkün olduğuna inanışın bir ifadesidir.

Bu işin izah edilmesi matlup bir mesele teşkil ettiğinin farkına varan daha yeni ve *ecnebi tarihçiler* ise; Türkler hakkında tetkik edilmeden kabul edilmiş batıl itikatları kafalarına koymuş olmalarından ve meseleyi muhtelif cephelerden ve/daha geniş kadrolar içinde mütalaa etmeğe hazırlıkları ve ellerinde mevcut malzeme kâfi gelmediğinden içinden çıkılmaz faraziyelerle *tarihî hakikati tahrif* etmeğe mecbur kalmışlardır. Meselâ, henüz son zamanlarda bu meseleyi tetkik etmiş bulunan Gibbons gibi müelliflere göre; Osmanlılarla Asya insan kaynakları arasındaki muvasalanın rakib civar beylikler tarafından kesilmiş olması lâzım geldiğinden, bu devletin kurulması için lüzumlu unsurlar ancak yerli Rumlar arasından tedarik edilebilirdi. Bu görüş tarzına nazaran yeni İslâm olmuş Türklerle İslâmlaşan Rumlardan hasil olan *Osmanlı milleti* faraziyesi, bütün müşkülleri hal ile lâzım gelen izahın anahtarını vermiş oluyordu. Bu suretle Türkler, ancak bu sayede yeni ve büyük bir devleti kurmak için lâzım gelen idarecileri, imparatorluk harblerinde kan dökecek askeri bulmuş ve Osmanlı imparatorluğunu Osmanlılaşmış Rumlar ve Bizans'ta gördükleri teşkilât ile

* "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 2, 1942, ss. 279-304.

** Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan (1902-1979), İktisat Tarihçisi, Türk İktisat Târihi Enstitüsü'nün kurucusu.

kurmuş oluyordular.¹

Aşikârdır ki, ilmî olmak ve izah etmek iddiasında bulunmalarına rağmen, esaslı tetkiklere istinat ettirilmeyerek ortaya atılan bu nevi faraziyeler, *sadece göçebe olduğu zannedilen Anadolu Türklerinin yalnız başına bir imparatorluk kurmadıklarına ve kuramayacaklarına ait olan batıl*, fakat düne kadar umumî bir itikada istinad etmekte ve herhangi bir tenkide dayanamayacak kadar esassız bulunmaktadırlar.

Osmanlı imparatorluğunun menşe'leri ve kuruluşu meselesine dair yapılan tetkiklerin şimdiye kadar saplanıp kaldığı bu dar ve an'nevî telâkkilerin manasızlığını, son zamanlarda neşrettiği etüdlerinde² Prof. Fuad Köprülü, ilim âlemine göstermiştir. Üstadın Orta Zaman Türk Tarihinin bu çok mühim olduğu kadar çok davalı da olan meselesini büsbütün yeni bir şekilde vazetmiş olmak itibariyle, ilme ve ihtisasa feyizli çalışma yolları açan etüdlerinin bazı ana fikirlerini burada hatırlatmağı münasip görmekteyiz. Çünkü ancak bu sayededir ki, makalemizin mevzuunu teşkil eden meseleyi ne münasebetle ve hangi görüş tarzının tesiri altında tetkik etmiş olduğumuz daha iyi anlatabileceğimizi zannediyoruz. Filhakika, etüdümüzün esaslarından birçokları, Prof. Fuad Köprülü'nün kitaplarında daha evvel vaz ve işaret ettiği mühim meselelerden bir kaçının daha muayyen ve mahdud kadrolar içinde ve elde mevcut arşiv malzemesiyle işlenmesi suretiyle bir kıymet ve mâna kazanabilmişlerdir.

Şu halde Prof. Fuad Köprülü'nün kuruluş meselesini vazediş şekli nedir, ve ne için birçok hâdisatın anlaşılması ve izah edilmesi için kendimizi vazetmemiz zarurî olan noktai nazarı temsil etmektedir?

Her şeyden evvel, müellifin ortalığı mevcut hazır fikirlerden temizlemek için kullandığı sıkı ilmî tenkid usulünü tebarüz ettirmek münasib olur. Böyle bir tenkid karşısında ilk Osmanlı membalarının izah tarzı kadar, düne kadar yabancı âlimlerin saplanıp kaldıkları noktai nazarlar da kıymetini tamamen kaybetmekte ve zamanımızın ilmî tarih usullerine göre gerî, ve kör körüne ananeci gözükmektedirler. Şöyle ki:

İlk Osmanlı membalarının, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu izah ederken Osmanlı Padişahlarının mensub olduğu soyun nereden ve ne zaman geldiğine, dînine, uç beyliklerinde buldukları zamanki sosyal hacimlerine, göçebe, köylü veya şehirli oluşlarına, hristiyanlar ve diğer Türk beylikleri ile olan münasebetlerine ait verdiği malûmat eksiktir ve baştan aşağı yeniden tetkike muhtaçtır. Bundan başka, meselenin anlaşılması için bilinmesi şart olduğu halde, Osmanlı imparatorluğunun teşekkül edeceği sıralarda Anadolu'nun içinde bulunduğu siyasî ve sosyal vaziyet de,

1 Gibbons'un Türkçeye Prof. Ragıp Hulusi Özdem tarafından *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu* (Türkiyat Enstitüsü neşriyatından) nâmı altında çevrilmiş olan kitabının bazı fasıllarının ismini gözden geçirmek bu hususta kâfi bir fikir verecek mahiyettedir: Birinci mebhâs: Osman, tarihte yeni bir ırk zuhur ediyor (s. 1-38). İkinci mebhâs: Orhan, yeni bir millet teşekkül ediyor ve garb alemiyle temasa geliyor (s. 39-91).

2 *Les origines de l'Empire Ottoman* (Paris 935) nâmındaki eser, Profesörün Sorbon Üniversitesinde Türk Etüdlere Merkezi'nde verdiği konferansların bir araya getirilmesi suretiyle vücuda gelmiştir.

Aynı müellifin 1933 senesi Varşovada toplanmış olan beynelmilel *tarihi ilimler* kongresi'nde yaptığı bir komünikasyonun mevzu'unu teşkil eden *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar* isimindeki etüdü de *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*'nın birinci cildinde neşredilmiş bulunmaktadır, (sf. 165-313). Bu meseleye dair, yine aynı müellifin, *Hayat Mecmuası*nda (sayı 11 ve 12. 1924) çıkan tenkidi makalelerine bakınız.

şimdiye kadar, ilmî bir şekilde tetkik edilmiş değildir. Bu sebeble, Osmanlı memba- larında olduğu kadar, Garblı tarihçilerin eserlerinde de Osmanlı tarihi bir göç hikâ- yesiyle başlar: Dört yüz çadır halkından cihangirâne bir devlet kuran aşiretin Bizans hududlarında yerleştiği yer, Bahri Muhit ortasında yalnız başına bir ada gibi, Türk ve İslâm dünyasından uzaktır. Bu itibarla, sürülerine otlak aramak üzere buralara ka- dar gelmiş olan bu göçebelerin bir müddet sonra muntazam bir ordu teşkil ettikleri, bir imparatorluk kuracak kadar çoğaldıkları görülünce hayrete düşürmektedir. Hal- buki, *Prof. Fuad Köprülü'nün* yapmak istediği, şekilde, hadisata biraz daha geriden ve ilmî bir gözle bakmak sayesinde bu nevi hayretlere mahal bulunmadığı ve her şeyin izahı mümkün bir şekilde cereyan ettiği anlaşılmaktadır:

Osmanlı tarihi, bütün diğer tarihler gibi, bir hanedanın destanını yapmak isteyen tarihçilerin kaydettikleri şekilde münferit ve müstakil bir seri vekayiden ibaret de- ğildir. Her hâdise kendisini hazırlayan bir sürü sosyal, ekonomik ve dinî şartlarla iş- lenmiş ve haricî tesirlerle dünya yüzünün değişmesi nev'inden bir oluşla yavaş yavaş tabîi olarak hazırlanmıştır. Bu bakımdan *siyasî şahsiyetler ve vekayi arkasında onları hazırlayan içtimaî sebepleri aramak lâzımdır.*

Böyle ilmî ve derin sebepleriyle Anadolu tarihi tetkik edilecek olursa, Osmanlı târihi XIII. asırda Anadolu'da cereyan eden sosyal ve siyasî büyük tahavvüllerin bir tema- disi gibi gözükecek ve bu sayede birçok meseleleri anlaşılmağa daha yakın bir şekilde vazetmek imkânı bulunacaktır. Esasen, her şeyden evvel hatırda tutmak lâzım gelir ki, *daha Selçukîler zamanındaki Anadolu fütuhâtı da, garbe doğru devam eden büyük Türk muhacereti için, sistematik bir iskân ve kolonizasyon işi olmuştur.*

Nitekim *Prof. Fuad Köprülü* tarihi vesikalarda, XII. ve XIII. asırlara doğru yapılan büyük çapta iskân işlerine ait mevcut kayıtları tetkik ve toponymie tetkikatıyla ta- mamlamak suretiyle, Selçukîlerin iskân siyasetlerinin bazı esaslarını tesbit etmek imkânı bulunduğunu kaydetmektedir. Anadolu'da muhtelif tarihlerde vukua geldiği muhakkak olan mühim hacimlerdeki nüfus hareketlerinden başka, vekayii ilmî bir şekilde anlaşılması için aynı surette ehemmiyetli olan, Anadolu'daki nüfusun göçe- be, köylü ve şehirli nisbetleriyle; orta Asya, Mısır, Suriye ve Rusya arasındaki büyük muhaceret ve ticaret yolları üzerinde kurulmuş olan Selçuk devletinin ekonomik ve kültürel terakkileri gibi mühim meseleleri de gözden geçirmek lüzumuna kani olan Profesör, ayrıca *Moğol İstilâsıyla Anadoluda hadis olan yeni vaziyet* üzerinde bilhassa durmak lâzım geldiğini tebarüz ettirmiştir.³

Filhakika, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu meselesinde bu mütekaddim hâdi- selerin büyük rolü olduğunda kimsenin tereddüdüne meydan vermeyecek kadar bu hususlar aşikâr gözükyor:

Türk orta zamanının edebî, sosyal ve bilhassa dinî tarihi üzerinde uzun senelerden beri giriştiği çok verimli ve orijinal mesainin verdiği bir salâhiyetle *Prof. Fuad Köprü- lü'nün* kitabında bu asırlarda Anadolu'da husule gelen *dinî cereyanların ve müslüman mistik tarikatlerinin teşekkülünde Orta Asya'dan gelen akınların ve Türk Moğol şama-*

3 Zikredilen eser, p. 38-41.

nizminin tesirlerinin oynadığı rolü hatırlatması, kayda şayan olduğu gibi; Moğolların öncüsü olarak gelen göçebe Türkmenlerle Anadolu nüfusunun işbaa geldiği bir sırada, imparatorluğun sosyal ve hukukî kadroları içinde sıkışan bu göçebe unsurların ne büyük bir kuvvet teşkil ettiklerini ve ne geniş bir teşkilât içinde birbirine bağlı bulduklarını Babâî isyanında Selçuk devletini pek fena bir halde sarsmış olmalarıyla göstermiş olduklarını tesbit etmesi de bizim bu makaleyi yazarken daima göz önünde bulundurduğumuz fikirlerden birini teşkil etmektedir.⁴

Filhakika, 1242'de Erzurum'u alan Moğollar, Sivas ve Kayseri'yi yağma ettikten sonra çekildilerse de, Selçuk devleti onların tabiiyetine girdi *ve bu istilâdan sonra, Moğol imparatorluğunun diğer aksamıyla teessüs eden münasebet dolayısıyla*, yeni bir takım göçlere yol açıldı. Bu suretle Anadolu muhtelif devirlerde kadınları, çocukları ve davarlarile beraber gelen Moğol işgal ve tedib orduları, Moğol valilerin maiyet askerleriyle doldu. Bu vaziyet karşısında, Garbe doğru akın o kadar tabii ve zarurî bir hâdise haline gelmiş bulunuyordu ki, Profesöre göre, eğer Anadolu'da hasıl olan bu kesafet, fütuhât sayesinde Garbe doğru boşaltılmamış olsaydı, içtimaî vücutta derin huzursuzluk doğurarak dahilî karışıklıklara ve mevcut sosyal nizamın tahrib edilmesine sebep olabilirdi.

Diğer taraftan, Prof. Fuad Köprülü'ye göre, Gibbons'un iddiasının tamamen aksine olarak bu asırda Anadolu ve Osmanlıların yaşadıkları uç beylikleri ile diğer Türk ve müslüman dünyası sıkı bir münasebet halinde bulunmakta idi. Bu devirde putperest Moğollara karşı islâmlaşmakta devam eden Anadolu'da tahrikatta bulunan Altın Ordu devleti ile, Suriye ve Mısır Memlûkları velhasıl İslâm ve Türk âleminin her tarafı, *Anadolu ile sıkı bir münasebet halinde bulunmakta idi. Hudutların yalnız göçebe değil, Türk-islâm dünyasının her tarafından gelmiş şehirli unsurları ve o meyanda ulema, şeyh ve zanaat sahibi her türlü muhacir kabilelerini cezbetmiş* olması, bu noktai nazarı teyid etmekte idi.

* * *

Demek oluyor ki, Osmanlı imparatorluğu teessüs etmeğe başladığı zaman, bu kadar geniş hudutlar içinde kaynaşmakta olan bir âlemin dört bucağında tekevvün eden dinî ve sosyal cereyanları, bilgi ve tecrübeye sahip insanları ve *mânevi kuvvetleri* kendi arkasında buldu.

İşte mevzuubahs cereyanları bulmak ve is basında göstermek teşebbüsü, Prof. Fuat Köprülü'nün, Osmanlı imparatorluğunun sür'atle kuruluşu mucizesini izah etmek için, ortaya attığı fikirlerin ve yaptığı ilmî yardımların en mühimlerinden birini teşkil etmektedir. Zira, ancak bu sayededir ki; Osmanlılaştırılmış Bizanslılar, devşirmeler, İslâmiyeti kabul etmiş esirler faraziyesine müracaat etmeğe lüzum kalmadan, Osmanlı İmparatorluğunun kurulması için lâzım gelen kan ve kol kuvvetini, akıl ve siyaset adamını Osmanlıların, bilhassa ilk zamanlarda, nereden bulmuş olduklarını anlamak mümkün gözükmektedir. Filhakika, Osmanlı tarihinde, bilhassa İstanbul'un fethine kadar, kütleler halinde İslâmlaşma ve devletin kozmopolitleşmesi

⁴ Zikredilen eser, s. 39, 58-59, 118, 120.

mevzuubahs değildir. Bilâkis, Osmanlı idare teşkilâtı Selçukî ve İlhanîlerin devlet ve idare an'anelerine göre tesis edilmiş ve devlet işlerinde bidayette daha fazla Selçuk idarî teşkilâtına mensub yüksek Türk aristokrasisi ve memurları kullanılmıştır. Bu Türk idare adamları devşirme unsurlar lehine ancak XV. asırdan sonra azalmağa başlamıştır. Esasen *Fuad Köprülü*'ye göre, muhtelif unsurlardan teşekkül eden her büyük imparatorluk için sarayın bir müddet sonra atsızlar ve soysuzlardan mürekkebe bir *Kapu Kulu* yaratması ve kozmopolitleşmesi mukadder bir hâdisedir. Abbasîler ve Bizanslılar için tabîi addedilen bu hal, Osmanlı imparatorluğunda neye Türklerin kabiliyetsizliğine veriliyor? Bizansta birçok imparatorların yabancı unsurların yetişmiş olması, Bizans Rumlarının idare kabiliyetini haiz olmadığını mı isbat eder?...⁵

* * *

Türklerin, Osmanlı imparatorluğunu kurmak için kendilerine lâzım gelen kuvvetleri nereden bulduklarını göstermek itibariyle, Fuad Köprülü'nün o asırlarda Türk Anadolu'daki dinî ve sosyal hareketlere ait verdiği malûmat ta, yukarıda söylediğimiz gibi, çok kıymetlidir ve bu husustaki esas fikir şu şekilde hulâsa edilebilir.

Osmanlı imparatorluğunun kurulmakta olduğu zamanda Anadolu'daki uç beylikleri, medenî bir hayatın kaynağı olan Türk ve İslâm dünyasının her tarafından gelmiş her sınıftan ve meslekten adamlarla doludur: İran, Mısır ve Kırım medreselerinden çıkan hocalar, orta ve şarkî Anadolu'dan gelmiş Selçukî ve İlhamî bürokrasisine mensub şahsiyetler, muhtelif tarikatlerin mümessilleri İslâm şövalye ve misyonerleri diyebileceğimiz dervişler. Bunlar arasında bilhassa, Paşazade tarihinde Gaziyânı Rum diğer tarihlerde Alpler (kahmaran, muharib mânasına) veya Alp Erenler namı altında zikredilen ve daha İslâmiyetten evvel bütün Türk dünyasında mevcut olan eski ve geniş bir teşkilâta mensub Türk Şövalyeleri mevcuttu. Fiahakîka: Osman Gazinin arkadaşlarından bir çocuğun unvanı olan bu Alp tâbiri dikkate şayandır. Bunlardan şehirlerde ve İslâm dünyasına mensub bazı dinîlerin tesiri altında kalmış olanların ise unvanı bilâhare *Gaziye* tebdil edilmiş gözükmektedir. Yine aynı kitapta ismi geçen Ahıyânı Rum yani Anadolu Ahileri ile; Horasan Erenleri de denilen Abdalân Rum yani «abdal» ve «baba» ismini taşıyan ve bilhassa Türkmen kabileleri arasında telkinatta bulunan ve umumiyetle Osmanlı Padişahlarıyla bütün harplere iştirak etmiş bulunan delişmen tabiatlı ve garib etvarlı dervişler bulunmakta idi. Aşık Paşazade tarihinin Bacıyânı Rum yani Anadolu kadınları dediği ve haklarında tafsilâta *mâlik* olmadığımız teşkilât veya tarikatten sarfinazarla, diğerlerini ele alacak olursak, banların her birinin Türk ve İslâm dünyasının her tarafında şubeleri olan ve bu günkü Komünist yahut farmason teşkilâtına benzeyen teşkilâtı bulunan tarikatler olduğunu görürüz. Kökleri bu suretle geniş Türk ve İslâm dünyasına yayılmış olan bu gibi teşkilât vasıtasıyla her tarafla temas halinde bulunan Osmanlıların ise. Osmanlılaşmış Rumların yardımına muhtaç olmadan daha evvelki emsali Türk imparatorlukları gibi büyük bir imparatorluk kurmak teşebbüsünde bu kuvvetlerden istifade etmiş ve kendilerine lâzım gelen her türlü unsurları bulmuş olduklarına şüphe yoktur. Burada, yalnız bazı büyük şehirlerde ve burjuvalar muhitinde değil, uç

⁵ İsmi geçen eser, s. 17.

beyliklerindeki köylerde de bilhassa şubeleri olan Ahi teşkilâtının Anadolu'daki faaliyetlerinin Osmanlı imparatorluğunun kurulmasında büyük rol oynamış olduğunu kaydetmek icabeder⁶. Prof. Fuad Köprülü'ye göre; «Gazi» Osman'ın kayın pederi şeyh Edebâli ile silâh arkadaşlarından birçoğunun hattâ Orhan'ın kardeşi Alâeddin'in bu tarikate mensub bulunuşu, ilk piyade askerî üniformasının Ahi üniforması oluşu ve Yeniçeriler için Ahi başlığının kabul edilmiş olması, bu bakımdan son derecede manidardır.⁷

Bu mistik tarikat ve teşkilâtın ne büyük bir kuvvet temsil ettiğini, aralarına aldığı halk kütlesini muayyen sosyal nizamlar için nasıl harekete getirerek zamanlarının vekayinde büyük roller oynamış olduklarını tarih esasen kaydetmektedir: Selçuk devletinin en kuvvetli bir zamanında Baba'lerin Anadolu'daki bütün Türkmen aşiretlerini birden harekete getirmek suretile bu devleti fena halde sarsmış oldukları malûm bir hakikattir. Fütuhâtı başarmak için Osmanlı ordularına yalnız teşkilâtli ve imanlı muharib temin etmekle kalmayıp, bu misyoner dervişlerin dinî ve sosyal fikirler propagandasıyla da, halk kütleleri arasında çok faal bir maya gibi faaliyete geçerek, o memleketlerin sosyal bünyesinde ve siyasî kuruluşunda büyük yenilikler yapmak için müsait kaynaşmayı yaratmakta, temsil ve fütuhât işlerini kolaylaştırmakta âmil oldukları da muhakkaktır. Rum İlinin İslâmlaşmasında bu misyoner derviş grublarının oynadığı rol her halde büyüktür.⁸

Hattâ daha ileri giderek bazı delillere göre diyebiliriz ki, orta zaman hristiyan hukukiyâtına karşı yeni bir sosyal nizam ve adalet telâkkisi taşıyan ve esrarengiz bir din propagandası şekline bürünen misyoner Türk devrilişlerinin telkinatı ordularla birlikte ve hattâ ordulardan evvel fütuhata çıkmış ve karşı tarafı daha evvel manen fethetmiş bulunmaktadır. Demek oluyor ki, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu işinde çalışan kuvvetler böyle tevettürü yüksek derin ve uzak membalardan gelmekte ve Hristiyan ve İslâm dünyaları gibi iki ayrı âlemin maddî ve manevî bütün kuvvetleriyle karşılaşması şeklinde tarihi işlemektedir.

Prof. Fuad Köprülü'nün, tetkikimizin muhtelif fasıllarında mevzuubahs toprak meseleleri münasebetiyle⁹ ve bazı yeni vesikaların yardımıyla işlemek fırsatını bul-

6 Bu hususta Glesé'nin tercümesi *Türkiyat Mecmuasının* I. Cildinde (st. 151-171) neşredilen makalesi ile, bu makale hakkında Fuat Köprülü'nün *Hayat Mecmuası'nda* yazdıklarına (sayı 11 ve 12, 1922) bakınız. F. V. Hasluck'un Prof. Rağıp Hulusi tarafından *Bektaşilik tetkikleri* nâmı altında tercüme edilen (1928) makalelerine de bakınız (st. 83).

7 Zikredilen eser. p. 109-111.

8 Prof. Fuat Köprülü, Osmanlı heyeti içtimaiyesinin bünyesindeki hususiyetlerle o zamanlar mevcut sosyal fikir propagandalarının nasırı dikkati celbedecek mahiyette olduğunu göstermek için, Avrupa'da rönesansın öncülerinden biri gibi telâkki edilen fakat hayatının bir kısmını Türkler arasında ve Osmanlı sarayında geçirmiş olan Pleton isminde bir zatın memleketinde ortaya attığı sosyal reform fikirlerinin teşekkülünde İslâm âleminde o zamanlar mevcut dinî ve sosyal cereyanlardan ve Türk cemiyetinin sosyal bünyesini taklit arzusundan mülhem olup olmadığının tetkike değer bir mevzu olduğunu kaydediyor (p. 112).

Tarihçilerin daima kaydettiği üzere, Osmanlı idaresinin yabancıları cezbeden «âdilâne» hareketinin mevcudiyetine de istinad ederek bu fikrin doğru olduğunu kabul edebiliriz.

9 Bu etüdümüz ve bunu takip edecek olanlar, *Osmanlı İmparatorluğunda, Kuruluş Devrinin Toprak Meseleleri* ismini taşıyacak olan eserimizin *medhali* mahiyetindedir ve zaviyetlerle dervişlerden sadece toprak meselelerinin şu veya bu şekil almasında mühim bir âmil olmuş olan bir *iskân ve kolonizasyon metodu* münasebetiyle bahsetmektedir. Okuyucularımızdan makalemizi bu husustan göz önünde bulundurarak mütalâa etmelerini bilhassa rica ederiz.

duğumuz ve etüdümüzün mânasının anlaşılması için zarurî bir methal telâkki ettiğimiz bazı esas fikirleri aşağı yukarı bunlardır. Bu fikirlerden hareketle, biz Osmanlı tarihinde imparatorluğun teşekkülüyle beraber, içtimaî bünyesinin kendisine mahsus hususî şeklini alması için yoğurulması hususunda iş başında çalışan demografik ve dinî âmilleri tesbit etmeğe çalışacağız. Kanaatımızca, yine aynı fikirlerin kuvvetle ortaya koyduğu gibi, Türk tarihinin bir muharebeler ve muahedeler tarihi, bir hanedan destanı olmaktan kurtarılarak hakikî bir izahını yapmak ve anlaşılmasını temin etmek için bu meseleleri vaz' ile hemen işe başlamak lâzım gelmektedir. Bu sebeble, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu meselesini daha iyi izah edebilmemize yarayacak olan böyle bir faraziyeyi takviye edecek mahiyette gördüğümüz bazı vesikaları, çok hususî bir noktai nazardan yapmağı tecrübe ettiğimiz kısa izahlarla birlikte, okuyularımıza arz edeceğiz.

* * *

a. Kolonizatör Türk Dervişleri

Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu hâdisesini, Anadolu'dan gelen bir muhacere-ti akvam; daha doğrusu Anadolu'da istikrarını bulamayan bir muhaceret akınının ve toprağa yerleşmek üzere olan bir nevi muhacir göçebelerin temsil ettiği kudretin kendisine yer bulmak için önüne geçen siyasî hudutları yıkıp takatinin yettiği bir yere, Tuna boylarına ve Arabistan çöllerinin içlerine kadar yayılması hâdisesi gibi tetkik ve mütalea etmek lâzım geleceğini yukarıda söylemiştik, imparatorluğun teşekkülünden evvel Anadolu'da büyük bir izdiham halinde tekasüf eden orta Asya göçlerinin öteden beri bu istikametlerde yayılmağa namzet bir kudret temsil ettiklerini ve ilk Osmanlı Padişahlarının imparatorluğun kurulması için lâzım gelen askeri ve bu imparatorluğa bir Türk devleti damgasını vuran her nevi kuvveti bu büyük insan hazineleri içinden bulmuş olduklarını da görüyoruz.

Böyle bir imparatorluğun kurulması hâdisesinin büyük mikyasta nüfus kitlelerinin yer değiştirmesi nev'inden demografik yahut, *métanastasiques* hâdiselerle aynı zamanda vukua gelmiş olduğunu göstermek için; istilâlarla birlikte göçebe unsurların bu harekâtı temin edecek bir şekilde kolaylıkla ve muvaffakiyetle ileri sürülmüş olmalarını, muhtelif mıntıkların imar ve iskânı için kullanılan sürgün usullerini ve topraklandırma ve toprağa yerleştirme siyasetinin bu hususta oynamış olduğu rolü de başka bir yerde izah edeceğiz.* Biz şimdilik burada bu nüfus hareketlerinin ve büyük çapta kolonizasyon işinin *şayan-ı dikkat tezahürlerinden birini gözden geçirelim:*

Mevzuubahis etmek istediğimiz mesele; hâlî ve تنها yerlerde, boş topraklar üzerinde bu Orta Asyalı muhacirler tarafından kurulan bir nevi Türk manastırları, (*couvent ermitage*)i olan zaviyelerle, yeni bir memlekete gelip yerleşen kolonizatör Türk dervişleridir. Dervişlerle tekkelerin son zamanlardaki soysuzlaşmış şekillerine ait taşıdığımız kanaatleri sarsacak mahiyette ve iddialı olduğu kadar garib de gözükecek olan bu fikrimizi haklı gösterecek bazı vesikaları bu tetkikimizde zikredebilecek vaziyette

* İktisat Fakülteleri Mecmuası'nın III. cildinden başlayarak *Osmanlı İmparatorluğunda, Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler* başlığı altında neşredilecek olan yazılar.

olduğumuzu zannediyoruz. Meselenin bu suretle izah edilmesi matlub birtakım vâkıalar şeklinde hazırlanıp bahse mevzu edilmesi ise, bizim tetkikimizin yeniliklerinden biri olacaktır.

Filhakika, Prof. Fuad Köprülü'nün tetkiklerine istinaden¹⁰ müslüman mistik tarihatlarının teşekkülünde Türk-Moğol şamanizminin tesirleri olduğunu ve binnetice Orta Asya'dan gelen akınlarla birlikte Anadolu'ya yeni birtakım dinî cereyanların sokulmuş olduğunu kaydedebiliriz. İşte bizim burada mevzu bahis etmek istediğimiz dervişler, kendileriyle beraber memleketlerinin örf ve âdetlerini, dinî âdâb ve erkânını da beraber getiren insanlardır ki bunların içinde Türk-İslâm memleketlerinden Anadolu'ya doğru mevcudiyetini kayıt ve işaret ettiğimiz muhaceret akınını sevk ve idare etmiş müteşebbis kabile reisleri, bu istilânın öncüsü olmuş kolonlar, gelip yerleştikleri yerlerde hanedan tesis etmiş soy ve mevki sahibi mühim şahsiyetler vardır. Bu dervişlerin nazarı dikkati celb eden din ve cihan telâkkileri, daha eski Türk memleketlerinden gelen muhacir kitlelerinin getirdiği din ve cihan telâkkilerinin aynı olduğu gibi, müridleri de ekseriya kendi aile ve soyları âzasıdır. Bu sebebledir ki bu unsurlar sayesinde Anadolu, ayrı bir teşkilât ve ananelere sahip insan yığınlarıyla beraber, onların getirdiği dinî ve mistik cereyanların da kaynaşmasına bir sahne teşkil etmekte idi. Bu sıralarda karşımıza çıkan şâyân-ı dikkat şahsiyetlerin haklarında bilâhare uydurulmuş menâkıbde umumiyetle kabul edildiği gibi derviş, tarikat müessisi ve keramet sahibi insanlar gibi tasvir edilmiş olmalarına rağmen; maşerî psikolojinin malûm kanunlarına uyararak kendilerini ihata eden bu dinî hâlenin hakikî mânasını keşfetmek güç değildir. Onlar *yeni bir dünyaya, yâni diğer bir Amerikaya* gelip yerleşen halk yığınları için, içtimaî ve siyasî büyük bir rol oynamış büyük kahramanlar, bu hengâmeli devirde halkın içinden yetişmiş mümessil şahsiyetlerdir ve bu itibarla onları son zamanın dilenci dervişlerinden dikkatle ayırmak lâzım gelir.¹¹ Bittabii biz

10 Prof. Fuat Köprülü, *Influence du Chamanisme Turco - Mongol sur les ordres mystiques musulmans* Memoires de l'Institut de Turcologie de l'universite d'Istanbul, 1929.

11 Bizim burada tedkik ettiğimiz dervişlerle XVI. asır eski Osmanlı şâirlerinin tasvir ettiği şekilde, çıplak gezen, esrar yiyen, kaşlarını, saç ve sakallarını tıraş eden, vücutlarında yanık yerleri ve dövme Zülfikar resimleri ve ellerinde musiki âletleriyle dolaşan serseri dervişler arasında büyük bir fark mevcut bulunması lâzım gelir. Prof. Fuad Köprülü, *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi'nde* yazdığı *abdal* maddesinde; XVI. asırdan beri Türkiye'de yaşayan abdal lâkaplı şeyhler ile abdallar yahud *ışıklar* ismi verilen derviş zümreleri hakkında izahat verirken, onları bir takım gezginci derviş zümreleri gibi tasvir etmiştir. Bu İzahata göre onlar âyin ve erkân İtibariyle olduğu gibi akideleri bakımından da müfrit Şii ve Alevi *heterodoze* bir zümre idi (sf. 36). Diğer serseri derviş zümreleri gibi evlenmeyerek bekâr kalırlar ve şehir ve kasabalardan ziyade köylerde kendilerine mahsus zaviyelerde yaşarlardı. Bunların arasında bilhassa daha fazla *Kalenderiye* tarikatından müteessir olanların dünya alâkalarından tamamen uzak olmak, geleceği düşünmemek, tecerrüd, fakr, dilenme ve melâmet başlıca şiarlarıdır. Bununla beraber, bütün Rum abdallarının her zaman ve her yerde dilencilerden, serseri ve çingene dervişlerden ibaret olduğunu farz etmek doğru değildir. Esasen, Prof. Fuad Köprülü de bütün abdalların aynı seklide yaşamadığını ve bazı abdal zümrelerinin, mucerred kalmak prensibinden ayrılarak, sair Kızılbaş zümreleri kabildinden bir *secte* halinde Türkiye'nin muhtelif sahalarında köyler kurup yerleşmiş olmaları ihtimalini kaydediyor. Aynı suretle Profesör, İran Türk aşiretleri ve Hazer ötesindeki Türkmenler arasında abdal adını taşıyan Türk oymaklarına tesadüf edilmesini ve *Eftalit*'lerin daha asırlarca evvel abdal adını taşımış olmalarını da tedkike şayan görerek hatırlatmıştır. Bu vaziyette, *abdal* sözünün bir tasavvuf istilahi olmadan evvel bir aşiret veya zümre ismi halinde bulunup bulunmadığı ve bu nam altındaki bütün dervişlerin bidayette Orta Asya'dan gelmiş abdal aşiretlerinin mümessili birer aşiret evliyası olup olmadığı meselesi tedkike muhtaç gözükmektedir. Serseri derviş zümrelerinin döküntülerinin toprağa yerleşerek köyler vücuda getirecek yerde, köyler vücuda ektirecek şekilde toprağa yerleşmekte olan göçebe aşiretlerin bir takım, derviş zümreleri meydana getirmeleri daha fazla muhtemeldir. Esasen Prof. Fuad Köprülü de, bu abdalların kendilerini Horasan'dan gelmiş göstermelerini,

burada ne Anadolu din tarihinden ne de muhtelif tarikatlerin birbirine benzeyen ve benzemeyen taraflarından bahsetmek niyetinde değiliz. Dervişlerle ve zaviyelerle alâkamız, onların Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu meselesinin anlaşılması için üzerinde ısrarla durduğumuz bu garbe doğru akın işinde bize birer mümessil ve öncü gibi gözükmelerinden ileri gelmektedir. Birçok köylere ismini veren, elinin emeği ve alınının teriyle dağ başlarında yer açıp yerleşen, bağ ve bahçe yetiştiren dervişler; ve daima garbe doğru Türk akını ile beraber ilerleyen benzerlerini doğuran zâviyeler ve bu zaviyelerin harbe giden, siyasî nüfuzlarını Padişahların hizmetinde kullanan, zaviyelerinde Padişahları kabul eden ve onlara nasihat veren şeyhler, bizim alâkamızı celb etmek için birçok vasıfları haizdirler. Hele onların daha fazla yarı göçebe Türkmenler arasında telkinatta bulunuşu, köylerde yaşayışı, toprak işleriyle meşgul gözükmeleri ve benimsemek için dağdan ve bayırdan toprak açması bu alâkayı şiddetlendirmektedir. Filhakika, bilâhare tanıyacağımız dervişlerin şehirlerdeki tekkelerde âyîn ve ibadetle meşgul olan ve sadaka ile geçinen mümesillerinin aksine olarak, mütemadiyen kırlara, boş topraklar üzerine yerleşen ve henüz bir devlet memur ve aylıkçısı şekline girmemiş olan bu dervişlerin hayatı ve *onları oralara iten kuvvetlerin mânası* anlaşılmağa lâyıktır.

* * *

b. Bazı Tarihi Simalar

Bu suretle, muhtelif memleketlerden gelmiş muhtelif insanların ve onların temsil ettikleri telâkkilerin kaynaştığı Osmanlı İmparatorluğu; o zamanki Türk-İslâm âlemi içinde yeni bir dünya, bir başka Amerika teşkil ettikten sonra, her türlü yeniliklere sahne yeni bir hayatın hazırlandığı yeni bir âlem haline girmiş bulunuyordu. Dünyanın her tarafından gelmiş her fikir, her türlü insan ve malzeme kuvveti onun zamanın cihanşümül bir Türk ve İslâm dünyası imparatorluğu olarak kurulmasına hizmet ediyordu. İmparatorluğun kuvvetini aldığı menbaların çokluğu ve bu nevi kozmopolitliği, kuruluş devirlerinde bu devletin kurucuları yanında toplanmış olan şahsiyetlerin muhtelif cereyanların mümessili olan muhtelif menşe'li kimselerden teşekkül etmesiyle sabittir. Bu¹² suretle bu şahsiyetlerin kimler olduğunu tesbite ça-

eski Oğuz rivayetlerinin aralarında hâlâ yaşamasını, bunların etnik menşe'lerinin tesbiti bakımından çok mühim addetmekte (sh. 39) ve abdalları Türklüklerinden en ufak bir şüphe bile caiz olmayan ve eski Türk şamanizminin izlerini hâlâ saklıyan Anadolu *Alevi* Türklerinden ayırmağa imkân görmemektedir. Şu halde, abdalların dilencilerden ve çingenelerden ibaret olacağına tıpkı bu Alevî Türkler gibi, kısmen göçebe olmakla beraber, kısmen de eski zamanlardan beri toprağa bağlanmış ve ekincilik hayatına geçmiş Türk oymaklarından çıkmış olmaları lâzım gelmez mi? (26 numaralı nota da bakınız).

12 Bu nevi rüya hikâyelerinin tarihi bir hakikat gibi telâkki edilemeyeceği ve Prof. Fuad Köprülü'nün tedkiklerinin gösterdiği gibi, onların Reşidüddin'de ve Paris nüshası bir Anonim Selçukname'de daha evvel kaydedilmiş bulunan eski Bir Oğuz efsanesinin yeniden canlandırılmış bir şeklinden ibaret olduğu muhakkak ise de; biz yine, ilk Osmanlı menbalarının buna benzer hikâyeler ile derviş menakıbını süslemek için kullandığı *motifleri* hatırlatmanın, hiç olmazsa bu tarihçilerimizin yazdıkları zamanlarda, kuruluş devrine aid kanaatlerin mahiyetini anlatmak bakımından faydalı olabileceğine inanıyoruz. Bu sebeble burada, bu nevi derviş menakıbını, bu menakıbın teşekkül ettiği zamanın psikolojik halini ve onun arkasından tarihi hakikatin kendisini bulabilmek gayesiyle tahlil ediyor ve bu arada mevzu bahis hikâyelerde umumiyetle dervişlere atfedilen *nüfuz, çokluk ve toprakla alâkadarlık* vasıflarını hakikatin yakın bir ifadesi olarak alıyor ve onlarla *umumi nüfus ve arazi tahriri defterlerindeki* kayıtları yekdiğerlerini tamamlar vaziyette görüyoruz.

Evliya menakıbının, birçok dervişleri ziraatle meşgul ve toprak işleriyle ilgili gösterdiği gibi, *Osman Bey'i de gece*

İşmak bu adamların şahsiyetinde imparatorluğun kurulması için iş başında olan kuvvetleri çalışırken görmek demek oluyor. Bu bakımdan isimleri bir tesadüf gibi tarihlere geçmiş olan bazı şahsiyetler ve onlar hesabına *imâl edilmiş olan pek saf ve pek basit gözüken menâkıb* bize tetkikatımız istikbali için geniş ufuklar açan kıymetli görüşler ilham edecek vaziyette bulunmaktadır.

Filhakika, Osman Gazi'nin silâh arkadaşları kimlerdir, kimlerle konuşmuş ve kimlerin yardımını ve hayır duasını istemiştir. Bu hususta elimizde mevcut kayıtlar, umumiyetle zannedildiğinden çok daha manidardır. Bu kayıtlara dair fikir vermek için bazı tarihçilerin Osman Gaziye diğerlerinin ise babası Ertoğrula gördürdükleri meşhur *rüya hikâyesini* ele alalım:

I. Ertoğrul hâl-i hayattayken bir gece düş gördü. Bir aceb vâkfa görüb ol vakıadan, uyanıb bu düşü, fikr iderek, Allahı zikr iderek durdu, sabah namazını kıldı. Suret değışdirüb doğru Konya'ya vardı, anda bir muabbir kişi vardı. Adına Abdülaziz dirlerdi... Amma bazılar didilerkim bu düşü tâbir iden bir aziz şeyh idi... (Giese'nin neşrettiği Tarih-i Âlâ-i Osman sf. 11.)

Babinger'in neşrettiği Uruc Bey tarihinde ise, Ertoğrul'un gördüğü rüyayı tâbir eden şeyh, Konya'da oturan ve sultan Alâüddin'in dahi itikad ettiği meşhur ve zengin bir şahsiyetti. Yukarıdaki kayıta ismi geçen Abdülaziz ise, sultan Alâüddin'in veziridir. Sultan Osman Konya sultanının askerleriyle birlikte İstanbul Tekfuruna karşı yaptığı bir mücadeleyi müteakib, ganâimden öşrünü çıkarıp Konya sultanına göndermesi üzerine, sultan tarafından kendisine gönderilen sancak ve saire ile birlikte şeyh Edebâlî'nin kızını da getiren işte bu vezirdir. Aşağıya dercettiğimiz kayıttan anlaşılacağı veçhile, Osman Gazi'ye bu kızı ne için alması lâzım geldiğini izah ederken, babası Ertoğrul'un gördüğü rüyadan şu şekilde bahsetmektedir:

II. Ey oğul atan Ertoğrul gördüğü düş buydıkim, şeyh Edebalî ol düşü tâbir etmişdi...

Atına sivar olub doğru Konya'ya vardı. Meğer Konya'da bir mu'abbir muteber kişi vardı, şeyh Edebâlî dirlerdi. Sâhib-i kemâl idi. İlm-i rüyayı hûb bilürdi. Kerameti zahir olmuş kişidi, dünyası çoğdı. Ol vilâyetde Meşhurdu, sultan Alâüddin dahi ana itikad etmişdi...

Şeyh ayıtdı, ya yiğit düşünin tâbiri budurkim bir oğlun ola, adı Osman ola ve benim dahî bir kızım ola Râbia (diğer tarihlerde Bâlâhun Mâlhum) aldu, benim kızımı senin oğlun Osman'a vireler...(Sf. 8).

İlk Osmanlı Padişahının bu surette akrabalık münasebetleri tesis ettiğini gördüğümüz bu şeyh Edebalî kimdir, ve böyle nüfuzlu bir adamla bir nevi siyasî anlaşmayı tahakkuk ettiren bu izdivaç ne gibi şartlar altında yapılmış ve neticesi ne olmuştur? Diğer tarihler de, rüyayı gören şahsın Ertoğrul değil Osman Gazi olduğunu ve şeyh Edebâlînin davarı, nimeti çok, *misafirhanesi daima dolub boşalan, zengin ve halk üzerinde nüfuzlu bir şeyh olduğunu ve Osman Gazi'nin bu şeyhe, sık sık misafir olduğunu*

ve gündüz çift sürmekle meşgul olarak tasvir etmesi mânâlıdır. Bu hususta İstanbul şehir İnkılab Müze ve Kütüphanesinde M. Cevdet yazmaları arasında (Küçük boy) 5 numarada kayıtlı bulunan Velâyetnâme-i Hacı Bektaş-ı Veli sf. 157'ye bakınız. Aynı suretle halk ağzında dolasan ve beктаşi dervişini elinde çapa tasavvur eden şu söz de manalıdır: "Bektaşinin çapası, mevlevinin çivisi..."

kaydetmektedirler. Rüyada bu şeyhin kuşağından çıkan bir ay Osman'ın koynuna girmekte ve oradan gölgesi bütün âlemi tutan bir ağaç halinde yükselmekte olduğuna göre rüyayı gören şahsın bu şeyh ile tanışık olması ve gölgesi âlemi tutan bir ağaç hayaline sahip olacak kadar *siyasî emeller* besleyecek vaziyette bulunması; rüyayı tâbir eden şeyhin de hiç olmazsa, böyle bir rüyanın ifade ettiği fikrin tahakkukunu mümkün telâkki edecek kadar *hâdisatın bu hususta hazırlamakta olduğuna dair bir sezi*; ve *tecrübeye* sahib olusu hakikaten manâlıdır. Bu nevi rüyaların Osmanlılardan evvel diğer hanedan müessislerine de gördürülmüş olması, bu nevi hikâyelerin alelade bir masal ve fantazi olduğunu kabul ettirse bile, bu rüya hikâyesi münasebetiyle *Osmanoğullarının böyle bir şeyhle sıkı münasebetlerini öğrenmekte* ve şeyhin kızıyla mevzuubahis olan bu evlenme hikâyesini hakikaten manidar bulmaktayız. Şu halde yalnız bu bakımdan, yani *tarihî folklor da* malûm bir mevzuu işlemek için o cemiyetten alınan motifler dolayısıyla, hâdisenin hakikatte ne şekilde cereyan etmiş olduğunu bize tasavvur etmek için lâzım gelen malzemeyi temin edecek olan hikâyeyi muhtelif menbalardan takib edelim:

III. *Meğer Osman'ın halkı arasında bir aziz şeyh vardı. Adına Edebâlî dirlerdi ve dünyası bî nihâye idi. Amma derviş siyretin dutardı. Hattâ derviş diyü lakab iderlerdi. Bir zaviye yapub âyende ve revendeye hidmet iderdi. Kâh kâh Osman onun zaviyesine misafir olurdu.* (Neşri tarihi, Yp. 24, Velîyüddin efendi kütüphanesindeki nüsha).

IV. *...kendülerin arasında bir aziz şeyh vardı, hayli kerameti zahir olmuştu. Ve cemi halkın mutemedi idi. Ve illâ dervişlik batnında idi dünyası nimeti ve davarı çokdu ve sahib-i çerağ ve âlemdi, dâim misafirhanesi hâlî olmazdı. Ve Osman Gazi kim bu dervişe konuk olurdu...* (Âşık Paşa Zâde tarihi, İstanbul basımı sf. 6).

Görülüyor ki bu şeyh *dünyası* ve davarı çok olan bir adamdı, bütün zevahir onun mâlî kudretinin ve siyasî nüfuzunun büyük olduğunu gösterir. Misafirhanesi hiç bir zaman boş kalmamaktadır. Bununla beraber, Âşık Paşa Zadeye göre, bütün, bu âlâmetlerle beraber, bu meşhur adam bir dervîşti de.

Bu nüfuzlu şeyh ile Osman Gazi'nin münasebetleri meselesi, Osman Gaziye verilen bu müjde ve mevzuubahs münasebetlerin temin ettiği yardım mukabilinde, kendisi Padişah olduğu takdirde gerek bu şeyhe ve gerekse müridlerine yâni bütün zümreye ve teşkilâta, bir şey vâdetmesi lüzumu mevzuubahis edilince, *hakikî bir siyasî anlaşma* şeklini almaktadır. Filhakika, Neşrinin şeyh Edebâlî'nin oğlu Mehmet Paşadan naklettiklerine göre, bu şeyh ve müridlerinin Osmanlı memleketlerinde işgal ettikleri mevkie bakılırsa, bu sıkı münasebet ve kız alma hikâyesinin hakikatte müteakabil bir anlaşmadan ibaret olduğu meydana çıkmaktadır:

V. *Çünkü şeyh, Osman'ın düşünüyü böyle tâbir etdi, derviş Durgud adlı şeyhin bir müridi vardı, anda hazırdu, ayıtdı: Yâ Osman! Sana Padişahlık virildi, bize şükürüne ne virirsin, didi. Osman ayıtdı, sana bir şehir vireyin, derviş ayıtdı, şol köyceğize dahi razıyım, dedi. Ve bana mektub vîr, didi. Osman ayıtdı, ben yazı yazmak bilmezim, işte bir maşraba ve bir kılıcım var sana vireyin, tâ ki sana nişan olub anları evlâdım gördükde ibka edeler. Ol maşraba ve ol kılıç anlarda nişan kaldı. Ve şimdi dahi Padişah olanlar anı görüb ziyaret idüb ol dervişin evlâdına inâmdar ve ihsanlar ideler. Ve bu Edebâlî de diğimiz*

şeyh yüz yirmi yaşında vefat itdi. Ömründü hemen iki hâtûn aldı, birin cıvanlıkda ve birin pîrlikde. Evvelki hâtûnun kızın Osman Gaziye viridi, sonraki hâtûnu Tâceddin Kürd kızı idi. Hayreddin Paşa ile bacanaklar idi. Ve bu münasebet ve bu, menakıb Edebâli oğlu Mehmed Paşadan naklolundu. (Neşrî tarihi, Yp. 24).

Aynı mesele hakkında tafsilât Aşık Paşa Zâde tarihinde (İstanbul tab'ı) 60. sayfasında da mevcuttur. Fakat mevzuubahis tarihe göre, şeyh Edebâli'nin müridi olan ve Osman'a "bize bir kâğıt vir imdi" diyen ve atasından kalmış bir kılıcı nişan olarak alıkoyan şeyh *Durgud* adlı derviş değil, *Kumral Dededir*.¹³ Ve bu defa kendisine bir şehir vâdedilmiş gözükmektedir. Burada Ertoğrul Beye ait olarak gösterilen kılıç, dervişin elinden köyünün sonra gelecek Padişahlar tarafından geri alınmaması için verilmiştir. Her ne kadar bu iki tarihte görülen isim farkları, aynı vak'ının iki anlatış tarzına ait gibi görünüyorsa da, Osman'ın bu tarikattan birçok dervişlere yardım mukabilinde sadece bir köy değil belki birçok köy ve kasabalar vâdetmiş olmasını da hatırlatabilir. Osman'ın mezkûr birçok dervişlere yazılı nişan yerine kılıç veriş ise zikri geçen tarihçilerin izah etmek istediği gibi, Osman'ın yazı bilmemesine değil, belki henüz resmen nişan vermek salâhiyetine sahip olmayışı veya sıkışık vaziyette bu tarikatın dervişlerine yazılı bir kâğıttan çok daha kıymetli ve kendisinden sonra gelecek evlâdları üzerinde de müessir olacak bir ata kılıcı vermeğe mecbur edilmesiyle, yahut da kendisinin her türlü şübheyi izale edecek bir garanti vermek istemesiyle izah edilmelidir. Yoksa Osman Gazi'nin muhitinde herhangi bir senedi veya nişanı hazırlayacak kimselerin mevcut bulunup bulunmadığından şübhe etmek caiz değildir. Ehemmiyetine binâen Âşık Paşa Zade tarihinin verdiği malûmatı da aşağıya dercedelim:

VI. *Şeyh Edebâlikim Osman Gazi'nin düşünü tâbir eyledi ve Padişahlığı kendüye ve neseb ve nesline muştaladı. Yanında şeyhin bir müridi vardı «Kumral Dede» dirlerdi, ol derviş ayıdır: Ey Osman, sana Padişahlık virildi, bize dahi şükranne, didi. Osman Gazi ayıdır: Her ne vakit kim Padişah olam, sana bir şehir vireyin, didi. 'Derviş ider, 'bize bir kâğıt virimdi, dir. Osman Gazi ayıdı ben kâğıd yazmak bilirmiyim ki benden kâğıd istersin, didi. Amma atamdan bir kılıç kalmışdır sende dursun, nişan. Beni Allahü Teâlâ Padişahlığa irgörürse benim neslim ol kılıcı göreler, köyünü almayalar, deyü viridi. Şimdi dahi ol kılıç Kumral Dede neslindedir. Âl-i Osman'dan her kim ki Padişah olsa ol kılıcı ziyaret iderler. (Sf. 6).*

Aşağıya dercettiğimiz kayıttan da Şeyh Edebâlinin nüfuzlu bir Ahi Şefi bulunduğu, kardeşinin de bir Ahi olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika Bursa fethinde Orhan'a yoldaşlık eden Ahî Hüseyin, mevzuubahis Şeyh Edebâlinin kardeşi Ahî Şemseddin oğlu idi:

VII. *Orhan Bursa fethine giderken babasının önünde yer öpüb itaat gösterdi. Ve yine Köse Mihali ve Torgut Alpı Orhan Gaziye yoldaş koşdu. Ve anda bir aziz vardı ana Şeyh Mahmud dirler idi. Anunla Edebâli didikleri azizin bir karındaşı var idi. Ahî Şemseddin dirler idi. Anın oğlu Ahî Hüseyin'i Orhan Gazi atasından isteyüb Osman Gazi dahi viridi ve hilece gönderdi. (Neşrî tarihi, sf. 38).*

¹³ Yukarıda ismi geçen *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*'ndeki *Kumral Abdal* maddesine bakınız (sf. 58).

* * *

Baş tarafta, Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu meselesini tetkik ederken, Prof. Fuad Köprülü'nün o zamanlar Anadolu'da kuvvetli bir teşkilât halinde mevcut olan bu Ahî zümrelerine mensub şahsiyetlerin bu devletin kuruluşunda büyük bir rol oynadıklarına ait fikirlerinin hulâsasını kaydetmiştik¹⁴. Bu neviden dinî teşkilât, mevcut delâilden anlaşıldığına göre diğer Anadolu Beyliklerinin teşekkülünde de büyük bir rol oynamıştır. Anadolu'da, Osmanlılardan evvel teşekkül etmiş olan diğer beyliklerin de Osmanlılar gibi muhtelif tarihlerde Anadolu'ya gelen veya nakledilen Oğuz yani Türkmen boylarının Bizans ve Kilikya hudutlarına yerleştirilmesi neticesi meydana geldiği düşünülecek olursa, Türkmen kabileleri arasında yayılmış olan dinî tarikatlerin ve bu tarikatleri temsil eden şahısların nüfuzu kendiliğinden meydana çıkar. Selçuk devletinin sarsılmasında bu Türkmen kabilelerine istinad eden Babâîlerin isyan ve propagandalarının tesiri olduğu gibi, aynı Babâî şeflerinin Ertoğrul ve Osman Gazi zamanında faaliyette buldukları ve Karamanoğullarının da müstakil bir devlet kurmasında Babaîliğin ve Babâî şeflerinin büyük bir rol oynamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu mühim meselelerin tafsilâtiyle tetkikini yapacak ve bu hususta kat'î bir fikir beyan edecek vaziyette bulunmamakla beraber; biraz ilerde toprak mülklerini ve vakıflarını tetkik edeceğimiz dervişlerin hakikî şahsiyetleri hakkında bir fikir edinebilmek için, esasen herkes tarafından bilinen bâzı kayıtları burada zikretmeği münasip görmekteyiz:

VIII. Alâüddin vefat itdi. Hicretin 659'unda oğlu sultan Gıyas tahtına geçüb Padişah oldu, hükmü hükümet itdi. Amma zulüm itmeğe başladı. Meğer ol zamanda bir şeyh vardı, adına Baba İlyas dirlerdi. Acemden, gelmişdi. Sultan Alâüddin zamanında gelüb Amasya nahiyesinde Çat dirler bir kasabada karar itmişdi. Hazret-i Mevlânâ Celâleddin dahi ol vakitte Konya'da olurdu. Ol zamanda çok ulular ve şeyhler vardı. Zira sultan Alâüddin şeyhlere muhib olduğu için kamu onun memleketine gelmişlerdi...

Sultan Alâüddin vefat idüb oğlu Gıyasüddin kim tahta geçdi idi çok zulümler itmeğe başladı, akıbet bir sebep ucundan Baba İlyasdan havf idüb leşker gönderdi. Babâîle-

14 Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş devirlerinde dinî tarikat ve teşkilatın oynamış olduğu rollere mümasil tesirleri, son zamanların tarihi vak'alarında da müşahede etmek mümkündür. Hasluck, Türkçe'ye Bay Ragıb Hulusi tarafından *Bektaşilik Tedkikleri* namı altında tercüme edilen (1928) etüdlerinde bu hususta dikkate şâyân misaller vermektedir: Yanyalı Ali Paşa (vefatı 1822)'nın Tisalya ve Arnavudlukta tesis ettiği bektâşî tekkeleri tamamen siyasî maksadlar için kullanılmıştır. Her biri en işlek yollara hakim sevkulceys noktalarında kâin olan bu tekkeler, etraflarındaki ahali için siyasî içtima merkezleri idi. Mesela, Tisalyada Tempe boğazı medhalindeki Hasan Baba tekkesi, o boğazdan geçen mühim bir ticaret yolunun kontrolü için Ali Paşa tarafından tesis ve himaye edilen bir bektâşî tekkesi idi. Tırhalada da bizzat Ali Paşa tarafından inşa edilen ve mühim bir geçidi murakabe eden büyük ve mamur bir tekke mevcudtu (et. 35). Ali paşa bu tekkelerin şeyh ve müridlerini muntazam memurlar gibi kullanıyordu.

Tekkelerin halk üzerindeki nüfuzundan istifade etmek için, bu sıralarda Rumeli ve Anadolu'da teşekkül eden ayan ve mütegalibe de tekke ve tarikatlarla sıkı bir münasebet halinde idiler. (sf. 32) Haluck'a göre, bu yarı müstakil derebeylerinin, ahenk ve müsalemet içindeki idareleri ve Hristiyanlara karşı muameleleri arkalarında mevlevîlik ve bektâşîlik gibi hür prensipli dinlere aid serbest teşkilatın mevcud olduğunu farzettirir. Osmanlı imparatorluğunda son zamanlara kadar devam eden Mevlevî-Bektaşî nüfuz mücadeleleri de herkesin malûmudur. Yeniçeriler Bektaşîlik tarafından tutulmakta idi. Sultan Mahmud devri ıslahatında yeniçerilikle birlikte Bektaşîliğin de mahkûm edilmişinde Mevlevî teşkilatı büyük bir rol oynamış gözükmektedir (sf. 132). Yeniçeri-Bektâşî ittifakının pervasız bir düşmanı olan vezir Hâlet Efendi, mevlevîlerle sıkı bir münasebet halinde idi. Galatadaki Mevlevihâneyi o yaptırmıştı.

ri kılıçtan geçürdü. Anun dahi başka bir hikâye vardır, Âşık Paşa oğlu Elvan Çelebi menâkibinde malûm itmişdir.

Karaman iline evvel Yunan dirlerdi, Karaman denmesine sebab anuncun bu hikâyeti getürdük: Bir gice nâgâh sultan Gıyasüddin Padişahı kulları tepelediler, oğlu ve kızı memleket hâlî kaldı. Babâilerden Muhlis Paşa bir sebeble Padişah oldu. Babâileri kıranlardan intikam alub ol leşkerden kim varsa hep, kılıçdan geçürdi, kırk gün beylik itdi. Bâzılar altı ay beylik itdi didi. Andan sonra Babâilerden Halife Göre Kadı Baba İlyas zamanında üç ile (üç yıla) Halife olmuşdu. Meğer ol Göre Kadının beş yaşında bir oğlu kalmışdı, adına Karaman dirlerdi. Muhlis Paşa ol oğlanı getürüb tahta geçürdi, Padişah eyledi, Nefes idüb itdi ki, bu nesil bu vilâyeti duta, Padişah ola, didi, Karaman vilâyetine. Karaman didiklerine sebab budur. (Uruç Bey, Tevârih-i Âl-i Osman, sf. 11. Babinger tab'ı 1925).

IX. Ertoğrul zamanında Baba İlyas divâne vardı. Ruma Ertoğrulle bile gelmişlerdi ve Koçum Seydi vardı. Baba İlyasın Halifesi idi bunların kerametleri zahir olmuş duaları makbul azizlerdi.

Osman Gazi zamanında. Ulemadan Tursun Fakih vardı ve fukaradan Baba Muhlis ve Osman Gazinin kayın atası Edebâlî vardı, bunlar duaları makbul azizlerdi.** (Âşık Paşa Zade Tarihi Sf. 199).

X. Murad Hudâvendigâr zamanında dirler ki ol vakit Kala'-i Ankara Ahîlar elinde idi. Sultan Murad Han Gazi yakın geliyecek Ahîler istikbal idüb kala'yi teslim etdiler. Çünkü sultan Murad Han Gazi şehre girdi, üzerine akçeler nisâr udiler, kullar ol akçeyi yağma itdiler. (Neşrî tarihi, Yp. 55).

Ahilikle Babailiğin ve burada muhtelif mümessillerinin isimlerini zikrettiğimiz muhtelif tarikatlerin yekdiğerleriyle olan münasebetlerini lâyikiyle tayin edememekle beraber, bu tarikatler mümessillerinin Türkmen kabileleri üzerinde telkinâta bulunduğu, Türkmenlerle birlikte onları temsil eden bu dervişlerin ve tarikatlerin de orta Asyadan gelmiş olduğunu söyleyebiliriz. Diğer tarikatler gibi Ahiliğin de yalnız şehirlerdeki Burjuva sınıflarına hâs bir teşkilât, meslekî zümrelere ait teşekküller olmadığı ve birçok Ahi rüesâsının köylerde yerleşmiş olduğu danazarı dikkati celb etmektedir. Ve biz burada, henüz lâyikile tenvir edilmemiş olan bu meselelerin üzerinden atlayarak, gerek Ahileri gerek diğer tarikat müessiselerini köylerdeki faaliyetleriyle, bilhassa köylerde tesis ettikleri zaviyeler ile, memleketin imar ve iskânı ile dinî propaganda işlerine yaptıkları yardım bakımından ve tamamen hususî bir zaviyeden tetkik edeceğiz. Anadolu'da dinlerin tarihi, şehirlerin ve şehre ait teşekküllerin tarihi bizim mevzuumuzdan hâriçtir.¹⁵ Bununla beraber, bu hususta daha fazla malûmata sahip olmak bizim isimizi de çok kolaylaştırabilirdi.

* * *

** Baba Muhlis hakkında naşir Âli beyin ilâve ettiği not: Cengiz fetretinde Anadolu'ya gelerek Amasya kurbünde bir mahalde tavattun eyleyen Şeyh Baba İlyas Horasanî'nin oğludur. Devleti Selçukiyenin inkısamında altı ay Konyada Emir olmuş ve badelistifâ sultan Osman ile gazalarda bulunmuştur. Âşık paşanın pederidir. 15 9 numaralı nota bakınız.

Buraya kadar Osman oğullarının bir devlet kurmak teşebbüslerinde ilk günden itibaren esrarengiz gözüken bâzı şahsiyetlerin ve onlar vasıtasıyla bir takım dinî ve siyasî teşekküllerin yardımından istifade etmiş olduklarını ve *bu yardımların daima kendilerine bir takım arazinin mülkiyet haklarının veya sadece toprağın temin ettiği menâfiin terki şeklinde mükâfatlandırılmış* olduklarını görmeğe alışdık. Bundan sonra, bu hususu daha fazla derinleştirerek, aynı meselenin tenvir edilmesine yardım etmeğe çalışalım. Bu hususta, Osman Gazi'nin kayın atası Şeyh Edebâlî ve müridlerine Osman Gazi'nin daha Padişah olmadan vâdettiği köyler ve ellerine verilen nişanlardan sonra; aynı şekilde Anadolu'da son zamanların siyasî vekayiinde büyük bir rolleri olan tarikatlar mümessillerinden birine, Bursa'da türbesi olan Geyikli Babaya verilen araziden bahsedelim:

Yukarıda mevzu bahis ettiğimiz gibi, Osman oğulları ile beraber, birçok şeyhler gelip Anadolu'nun garb taraflarında yerleşmişlerdi. Bu yeni gelen derviş muhacirlerin bir kısmı gazilerle birlikte, *memleket açmak ve fütuhât yapmakla* meşgul buldukları gibi; bir kısmı da o civarda köylere veya tamamen boş ve تنها yerlere yerleşmişler ve oralarda müridleriyle beraber ziraatle ve hayvan yetiştirmekle, meşgul olmuşlardır. Filhakika, o zamanlar bu şayanı dikkat dinî cemaatlere hemen her tarafta tesadüf edilmekte idi. Onların, tercihan boş topraklar üzerinde kurdukları zaviyeleri, bu suretle büyük kültür, imar ve din merkezleri haline giriyordu. Bu zaviyelerin ordular-dan daha evvel hudut boylarında gelip yerleşmiş olması, onların harekâtını kolaylaş-tıran sebeplerden biri oluyordu. Aşağıdaki kayıt bu noktayı göstermektedir:

XI. *Göynük ve Tarakluya hazırlanan bir akında Osman Gazi Köse Mihalın bu vech tedbirini savab bilüb guzâtı cemidüb gelüb Beş taş (Beşiktaş) zaviyesine konub şeyhine Sakarı -suyunun geçidin sordular, şeyh ayıtdı...* (Neşri, 26) (Âşık Paşa Zade, 12).

Bursa'nın fethini müteakib, Evliya Çelebinin kaydettiği gibi¹⁶ Belh, Buhara ve Horasan taraflarından nice erenlerin gelip tavattun etmesi de manidardır. Ve esasen, Bursa'da türbesi olanlardan *Şeyh Abdal Murad* Horasan erenlerinden olup Bursa fethinde bulunmuşdur. *Şeyh Abdal Musa* Yesevî fukarasındandır ve Hacı Bektaş ile Ruma gelmiştir. *Emîr sultan Hüseyinî* nesebdir. Buharada doğmuş büyümüştür. *Şeyh Geyikli Baba Sultanda* fukarayı Yeseviyedendir. Konya'da, bâzı aşiretler arasında *Geyikli Baba dervişlerinin* bulunduğu nazarın, bu taraflardan gelmiş bir Türkmen kabilesine mensub olması lâzım gelen. *Geyikli Baha'nın*, Bursa'nın fethini müteakib Orhan Gazi ile münasebetlerine ait aşağıdaki fıkra da, naklettiği menâkibi işliyen motifler bakımından, dikkate şayandır. Bu kayıttan anladığımıza göre; bu sıralarda İnegöl civarında ve Keşiş dağı yanında gelip yerleşen dervişler bir nicedir ve bu dervişler tercihan kırlara ve köyler civarına yerleşmişlerdir. *Bunlar, Baba İlyas müridlerinden ve Seyyid Ebû Elvan tarikatındendirler.* Az çok kendi âlemlerinde kendi kuvvetlerinden emin, çekingen bir halde yaşamakta ve zamanın Padişahının harekâtını uzaktan takip etmektedirler. Aşağıdaki kayıttan görüldüğü üzere Geyikli Babanın kendisiyle o kadar görüşmek isteyen Sultan Orhan'a karşı istîğnası, günün birinde Bursa'ya çıkageldiği zaman hediye olarak bir ağaç getirip dikmesi de manidardır. Kendisini mekânında

¹⁶ Cilt: II, s.9, 16.

ziyaret eden Padişahın verdiği kıymetli eşyayı red ile dervişin “Şol karşıda duran tepecikden beri yerceğiz dervişlerin avlusu olsun” şeklinde *arazi temlik edilmesini* teklif etmesi ve Padişahın gerek kendi nefesine ve gerek nesline bu dervişlerin makbul dualarını temin etmiş olmak hususunda gösterdiği alâka da ayrıca kayda değer:

XII. Hikâyet-i Geyikli Baba Hazretleri: Rivayet olunur ki, çünkü Sultan Orhan Gazi Bursaya geldi. Bursada bir imaret yabdırüb dervişleri teftiş itmeğe başladı, inegöl yöresinde Keşişdağı yanında bir nice dervişler gelüb karar itmişlerdi. Amma içlerinde bir derviş vardı, dağda geyikcikler ile bile yürürdü. Turgut Alp ana gayet muhabbet itmişti, dâyim anınla musahabet iderdi Turgut Alp ot vakit gayet pir olmuşdu - Sultan Orhan Gazinin dervişleri teftiş ittüğün işidüb âdem gönderüb ayıtdı: benim köylerim dayiresinde bir nice dervişler gelüb tavattun itmişlerdir, içlerinde bir derviş vardır, geyikcikler ile musahabet ider, hiç bir hayvan undan kaçmaz, hayli kimesnedir, deyü haber gönderdi. Sultan Orhan Gazi işidib kimin müridlerindendir sorun diyüb yine kendüden istifsar itdiler. Andan dervis ayıtdı: Baba İlyas muridlerindendir ve Seyyid Ebû Elvan tarikatindenim, dedi. Gelüb Sultan Orhan Gazi'ye didiler, âdem gönderüb varın ol dervişi bunda getirün, didi. Varub dervişi da'vet itditer gelmedi, ayıtdı: Zinhar Orhan dahi bunda gelüb beni günaha koymasın. Bu haberi Sultan Orhan Gaziye didiler. Yine âdem gönderüb ayıtdı, bizim lazretimiz ite didâr görüşmek gayet muradımızdır, nîçün gelmezsiniz, veya niçün bizi anda varmağa komazsınız, didi. Derviş yine cevap virdi ki dervişler gözcü olur dua iderüz, deyüb bunun üzerine bir kaç gün geçdi. Bir gün ol derviş bir Kavak ağacın omzuna koyub getirüb Bursa hisarında Bey sarayı havlusunun kapusunun iç yanında bu kavağı dikmeğe başladı. Tiz Sultan Orhan Gaziye haber verdilerkim ol derviş bir kavak ağacı getürmüş dikeyordu. Sultan Orhan Gazi dahi sormadan derviş haber virdikim bizim teberrükümüş oldukça budur. Amma dervişlerin, duası sana ve senün nesline makbülüdür, deyüb hematiden dua idüb ve durmayub yine dönüp gitti. Ol kavak ağacının şimdi eseri vardır, saray kopusunun iç yanındadır, gayet yoğun ve büyük ağaç olmuşdur, Padişahımız al ağaca timar idüb daima kurucasin giderirler. Sonra Sultan Orhan Gazi dahi ol dervişin mekânına varub bir vâfir eşya virmek mürad idüb derviş ayıtdı: Ey Han bu mülk ve mâli hudâyi mütte'âl ehline virir biz bunların ehli değiliz, yine mâl sizlere lâyıkdır, didi. Sultan Orhan Gazi ibram idüb ayıtdı: Derviş elbetde sözü kabul eyle, didi. Derviş ayıtdı, Padişahım senin sözün sınmasun sol turşuda duran depecikden beri yerceğiz dervişlerin avlusu olsun, didi. Sultan Orhan Gazi kabul idüb dervişin yine hayır duasın alub gitdi. Sonra ol derviş vefat ediycek Sultan Orhan Gazi üzerine türbe yapub yanına bir tekye ve bir cami dahi yaptı. Şimdiki halde anda beş vakitde dua olunub ihya olunmuşdur. Geyikli Baba zâviyesi dirler. (Neşri, Yp. 50) (Âşık Pası Zadeye de bak, Sf. 46).

* * *

Askerî istilâlarla birlikte, ilerde tetkik edeceğimiz bir şekilde, birçok aşiretlerin veya köylü ve asker halkın *kendiliğinden* gelip yerleşmesi ile veyahut *meburî* iskân ve sürgünlerle birlikte gelen *ve aynı cereyanın bir başka şekildeki ifadesi* olarak derviş sıfatlı insanların az çok bir teşkilâta tâbi akınları, hoş yerlere gelip yerleşmeleri ve orada bir nevi Türk 'uzletgâh ve manastırlarını (couvent ermitage) tesis ettikleri ve oralarını yavaş yavaş bir köy, bir kültür ve tarikat merkezi halinde teşkilâtlandırıdıkları

görülmektedir. Bidayette *Türk nüfusunun mütemadiyen garbe doğru taşmasının o kadar tabii bir tezahürü olan bu teşekküller*, Anadolu içinde bu taşıb yayılmanın bütün merhalelerini tespit etmeğe hizmet edecek vaziyette adım adım ilerlemişlerdir. O kadar ki bu kolonizatör Türk dervişlerine ve onların köylerde tesis ettikleri zaviyelere, Türk istilâsı ile birlikte ilerleyen bir şekilde, bütün Anadolu'da tesadüf edilmektedir. Aynı muhacir akını garbe doğru taşıtıkça bu akının öncüleri olan dervişler ve onların kurdukları ma'mureler (zaviyeler) garbe doğru ilerlemiş ve çoğalmıştır. Bu yayılış hakkında oldukça tam bir fikir vermeğe yardım edecek birçok kayıtları ihtiva etmesi, tetkimize için iddia edebileceğimiz kıymetli noktalardan birini temin etmektedir. Türk tarihi için bu kadar büyük ve ehemmiyetli bir meselenin halli için bundan böyle girişilecek mesâinin kıymetli yardımcılarından biri gibi telâkki edebileceğimiz bu kayıtları ne şekilde anlamak lâzım geleceğine ait burada verdiğimiz izahat ise, ancak bu «deneme» mahiyetindedir.¹⁷

* * *

Bu kayıtlara göre, bidayette ve asliyet halinde bu şekilde *kendiliğinden bir kolonizasyon* hareketini temsil eden bu zaviyelerin müessisliği ve şeyhliği vazifesi, yavaş yavaş devlet teşekkül ettikçe, bir me'muriyet şekline girmiş ve nihayet bu devlet müesseseleri de soysuzlaşarak bir nevi tufeyliliğe (parasitisme) münce olmuşlardır. O kadar ki, son devirlerin dilenci dervişleri ve tenbelhane haline inkılâb etmiş tekke ve türbeleriyle mevzuubahis ettiğimiz müesseseler arasında hiç bir münasebet kalmamıştır.

Bittabii Osmanlı İmparatorluğu teşekkül edeceği devirlerde Anadolu'ya doğru yapılmış olduğunu, gördüğümüz bu *derviş akını* ve bu dervişlerin köylerde yerleşerek toprak işleri ve din propagandası ile meşgul olmaları hareketi ve zamanın beylerinin bu gibi kolonizatör dervişlere bir takım muafiyetler, haklar ve topraklar bahşetmek suretile onların kendi memleketlerine yerleşmelerini temine çalışmaları, Anadolu istilâ ve iskânları kadar eskidir ve bu istilâların şiddetiyle mütenasib bir şekilde kuvvet ve ehemmiyet kazanmakta bulunmuştur. Bu itibarla, Osman oğulları beyliğinin kuvveti gün geçtikçe artmakta olduğu sıralarda bu teşkilâtın Anadolu'da ancak öteden beri mevcut cereyanları temâdi ettirdiğini ve belki ancak son siyasi hareketler dolayısıyla daha fazla bir hareket ve faaliyete meydan vermiş olduğunu kaydedebiliriz. Nitekim; tetkikimizin kayıtlar kısmında görebileceğimiz, 24, 25, 26, 28, 29 ve 217 numaralı kayıtlara göre Anadolu'da tesadüf edilen zaviyelerin çoğunun Osmanlılardan evvelki beyliklerin himaye ve nişanlarıyla kurulmuş Ahî zaviyeleri

17 Derviş ve zaviyelerin hakiki hüviyet ve mahiyetleri ile, sarih bir şekilde yer tayin etmek suretile onların *coğrafi yayılış tarzlarını*, adetlerini ve dervişlerin ellerindeki vesikalara nazaran zaviyelerin tercüme-i hallerini ve muhitleriyle olan münasebetlerini nakleden bu kayıtların, Fâtih Mehmed, Selim ve Kanuni Süleyman devirlerinde yapılmış elan *umumi nüfus ve arazi tahriri defterlerinde* resmî bir vesika mahiyetini kazanarak muhafaza edilmiş bulunmaları onların kıymetini büsbütün arttırmaktadır. Her hangi bir seyyahın tesadüfen naklettiği sathî müşahedelerden veya halk arasında nakledilen rivayetlerin toplanması suretiyle elde edilen malûmattan farklı olarak bu kayıtlarda *tahrir emînleri* bir devlet memuru sıfatıyla bizzat mahallinde yaptıkları tedkiklerle bu dervişleri isimleriyle kaydetmişler ve bilhassa zaviyelerin eşyasını, tarlalarını, değirmen ve bahçe gibi emlakını ayrı ayrı sayıp dökmek, mevkiin ehemmiyeti ile zaviyenin ifa etmekte olduğu vazifeler ve bu vazifelere mukabil istifade ettiği imtiyaz ve muafiyetleri ayrı ayrı bildirmek suretile bizim için çok kıymetli malûmatı toplamışlardır. Bu tahrirlerin mahiyeti hakkında *İktisad Fakültesi Mecmuası'nın* ikinci cildinde neşrettiğimiz makalelere bakınız. (*Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri*)

olması lâzım gelir. Bu Ahiler ve şeyhler, biraz sonra Osman oğulları zamanında olduğu gibi, bu devirlerde mevcut hak ve imtiyazlarını *âyende* ve *revendeye* hizmet etmek mukabilinde almışlardır [216, 73, 77, 78].¹⁸ Hattâ bâzıları *bu yerlerin kâfirin kovub gelüb* oralarda yerleşmişlerdir [82, 91]. Aynı şekilde, meselâ *Ahî Mahmud Aydın* taraflarında Isa Bey nişanıyla bir takım araziye mülkiyet üzere tasarruf etmekte idi [96]. Bu gibi eski devirlerden müdevver olmak üzere *Saruhandâ Ahi Aslan, Ahi Farkun, Ahi Şaban, Ahi Çarpık, Ahi Yahşi ve oğullarına Ahi Yunus, Kandırmış şeyh, Âdil şeyh, Duruca Daha, Nusrat şeyh, Saru İsa, Saru şeyh, Kutlu Bey. Kızıl Emeli zaviyeleri ile Mentüşede Ahi Yusuf, Ahi Feke, Ahi Debbağ, Ahi Ummet, Ahi İsmail zaviyelerinin* mevcut bulunması da bu hususu teyit eder. Amasya'da ve Tokat'da da aynı şekilde eski devirlerde tesis edilmiş olması muhtemel bulunan pek çok Ahi zaviyesi mevcuttur [198, 199]. Nitekim meşhur seyyah *İbn-i Bututa*'da Ahileri "Bilâd-ı Rum'da sakin Türkmen akvamının her vilâyet ve belde ve *karyesinde* mevcut" olarak tasvir etmiştir.¹⁹

İlk Osmanlı Padişahları da, *aynı ananeyi idâme ettirerek mevcut zaviye şeyhlerini muhafaza ettikleri gibi*; birçoklarının yeniden yerleşip zaviye açmasına da yardım etmişlerdir. Osman Beyin ve Orhan Gazinin şeyhlerle olan münasebetlerine dair bâzı tarihî kaynaklarda gördüğümüz kayıtları yukarıda zikretmiştik. Burada, *arazi tahriri defterlerinden* çıkardığımız diğer bâzı kayıtlara istinaden; bu hanedanın şeyh, Ahi ve saire gibi birer dinî teşkilâta merbut kimselerle olan münasebetlerini takip edeceğiz: Meselâ kayıtlar kısmında birçok numunelerini çıkardığımız veçhile, 544 numaralı Bolu evkaf defteri ilk Osmanlı Padişahlarının ve silâh arkadaşlarının vakıf ve mülklerini ihtiva etmektedir. Bunlar arasında pek çok şeyh, Fa-kih ve Ahi mevcuttur. Bundan başka [224, 225] numaralı kayıtlar da gerek Osman ve gerek Orhan Gazinin bu gibi şahsiyetlere verdiği mülklerden bahsetmektedir. Nitekim [46] numaralı kayıt da, Ezine kasabasını Süleyman Paşanın Ahi Yunus'a vakf ve kendisini her türlü tekâliften muaf kılmış olduğunu; şehrin sahibinin ise artık kendisine ait olan bu şehrin varidatını gelene geçene hizmet edilmek üzere zaviyesine vakfetmiş bulunduğunu göstermektedir. Aynı Süleyman. Paşa zamanında Geliboluda Hacı İzzeddin isminde bir zat *Hudâvendigârın başı sadakası* olarak *Ümid Viranını ve Kavak'daki bağı yanında çiftliği ile Kavak Ahisine*, Emir İlyas çiftliğini ise *İshak Fakihe* vakfetmiştir [192]. Bu kayıtlarda mevzuubahs olan *Kavak Ahisi*, Kavak kasabasındaki Ahi manâsına alınacak olursa, her köy ve kasabada bir Ahi reisi mevcut bulunduğu anlaşılmaktadır. Kayda göre Kavak Ahisi vefat edince bu yerler diğer bir Ahîye verilmiştir.

Bu suretle, Osmanlı Padişahlarını Rumelindeki fütuhatları ve icrââtları esnasında da bir takım Ahiler, Şeyhler ile münasebette görüyoruz. Aynı teşkilât, aynı akın Rumeline de geçmiş ve kendisine mahsus usullerle oraları da Türkleştirmeğe, İslâmlaştırmağa ve imar etmeğe çalışmağa koyulmuştur:

Meselâ, [195/4] numaralı kayıtlarda mevzuubahis *Ahi Musa* ailesine Gelibolu'da

¹⁸ Bu şekilde mutarıza içinde zikredilen rakamlar, tetkikimizin sonunda sıralanmış olan *Kayıtların* sıra numaralarıdır.

¹⁹ Cild: I, sf. 331.

bahsedilen imtiyazlar ve arazi bu hususta tetkika şayanıdır. Elllerinde bulunan ve 767 tarihinde tanzim edilmiş olan vakıfname mucibince; bu ailenin mülkü *evlâdlık vakıf* olarak Ahi Musa'nın evlâdına ve evlâdı inkıraz bulduktan sonra *akrabalarından veya köylülerinden her kime Ahilik icazeti verilmişse ona*; şart konulmuştur. Bu şart, Ahiliği teşvik ve himaye eylemek üzere konulmuş olduğu gibi Ahilik teşkilâtının ehemmiyetini de göstermektedir. Bundan başka istilâyı müteakib birçok dervişler ve Ahi unvanını haiz kimselerle birlikte Kümeline geçen bu şeyhin, ilk Osmanlı Padişahları nezdindeki itibarlı mevki bu ailenin ele geçirdiği diğer mülklerle de göze çarpmaktadır. Filhakika aynı Ahinin çiftliklerinden başka, Malkara şehrinde bir bashane ile dükkânı ve değirmenlerinin mevcut bulunması bu keyfiyeti isbat eder. Nitekim Ahi Musa evlâdından ve hattâ azadlı kullarından diğer bâzıları da, bu civarda *evlâdlık vakıf* olarak bâzı çiftliklere sahip olmuşlardır. Aynı şekilde Gelibolu taraflarında bir *Kara Ahi* köyü, diğer bir *Ahi Zule (?)* zaviyesi de mevcuttur.

Murad Hüdâvendigâr'ın Rumelinde ilk işgal mıntıkları üzerinde bulunan Malkara köylerinde, *Yegân Reise* bir köy bağışladığı ve bu köye oraya yerleşen Yegân Reis evlâdları nâmına izafeten Yegân Reis köyü denildiği gibi Yegân Reisin bu köyde bulunan zaviyesi vakfı oğlu *Ahi İsa* ve evlâdı elinde bulunmaktadır [195/1]. Aynı mıntıkada yine Murad I. Zamanından beri Aydın Şeyhe vakfedilmiş bir yer bulunmaktadır [168]. Aynı şekilde Yıldırım Bayezid'in de Dimetokada diğer bir Ahiye bir zaviye yaptırdı, ayrıca şehir içinde bina ettirdiği bir bashanenin gelirini bu zaviyeye vakfetmiş olduğu görülmektedir [169]. Yenice Zağrada *Kılıç Baba* zaviyesi [204]. Çirmende *Musa Baba* zaviyesi [197] hep bu devirlerde tesis edilmiş zaviyelerdir. Ve yalnız Paşa livasında ekserisi bu suretle ilk zamanlarda tesis edilmiş bulunan 67 zâviye mevcuttur.

Diğer taraftan, Kümeline ilk Osmanlı Padişahlarıyla birlikte geçen ve fütuhâtı beraber yapan bu dervişlere dair hakikaten şayan-ı dikkat bâzı malûmatı ihtiva eden kayıtlar da mevcuttur. Bu hususta bir fikir edinmek için [172 - 173] numaralı kayıtları gözden geçirmek kâfidir: Dimetoka kazasında medfun Es-seyyid Ali nâmı diğer *Kızıl Sultan* (Kızıl Delü) *diyar-ı Rumeli şeref-i İslâm'la müşerref oldukta bile geçüb* zikrolan köylere 804 tarihli bir mülknâme ile mutasarrıf bulunmaktadır. Ve o tarihten beri *Kızıl Delü oğullarının* tasarruflarında olan Tatar Viranı ve Tatarlık gibi mezralar zaviyelerine inen yolculara hizmet etmek mukabili *evlâdlık vakıf* olarak kayıtlıdır. Ve şayan-ı dikkattir ki, vaktiyle, Tatarlar tarafından iskân edilmiş olan bu viraneler bir *derbend köyüdür*. Ve babaları hissesine mutasarrıf olan *Ahi ören* ve *Bahsayış*, vakfın müessisi ve ataları adına izafeten *Kızıl Delü Derbendi* ismi verilen bu derbendi kendileriyle birlikte olan dervişleriyle beraber hıfz etmektedirler ve bu derbend onlar sayesinde 58 Müslüman ve 23 kâfir haneli bir köy haline gelmiştir. Demek oluyor ki, Allahın dağında böyle asayişin ve yolculuğun temini için şenlendirilmesi lâzım gelen bir derbend yerinde zaviyeyi tesis ve köy vücûde getirilmiş olan bu Bektâşi şeyhleri aynı zamanda hizmetleri takdir edilen *jandarmalar*, *dağ başlarında emniyeti temine kadir tabiatta insanlardır*. Ve, ilk zamanlarda Ancak bu gibi hizmetleri mukabilinde *örfi tekâliften* muaf tutulmuşlar ve kendilerine dağ başında ancak bir harabenin mülkiyeti bahsedilmiştir. Filhakika, bu devirlerde henüz yüzlerce köylerden haraç toplayan

Bektaşî dergâhlarından eser yoktur. Dağ başlarını, hâlî ve çorak toprakları işlemek için yerleşen, evlâdları çoğalınca köyler tesis eden ve yerleştikleri toprakları yavaş yavaş bir kültür ve iktisat merkezi bir ma'mure haline sokan bir takım muhacirler mevcuttur. Dağ başlarında yerleşen bu muhacirlerin *orada tutunup çoğalmaları* da onların kuvvetini göstermektedir. *Bunlar gözü pek ve azimkâr Türk kolonları, bu memlekete yalnız bir fatih ve işgal ordusu olarak gelmeyen Türklerin memleket ve toprak açıcılarıdır* [Not. 11]. Yeni fethedilen bir hristiyan memleketinde, bu şekilde gelip dağ başlarında yerleşecek, oraların imar ve emniyeti ile meşgul olacak ve *tesis ettikleri merkezlerle Türk dil ve dinini yaymağa başlayacak misyonerlere ve gönüllü muhacirlere mâlik olmak ise; yeni kurulmakta olan Türk devletinin en büyük kuvvetini temsil etmekte* olduğu meydandadır, imparatorluğu kuran kuvvet işte kendisinden bu kadar emin, kendiliğinden taşan ve atılan bir istilâ kuvveti idi.

Bu dervişlerin geldikleri yerlerde fevkalâde imtiyazlarla karşılaştığını da zannetmek doğru değildir. Bir asker gibi harb edebildiği halde yine bir köylü gibi çalışın bu dervişlerin çoğu *bu devirde henüz öşürden* bile muaf değillerdi. Meselâ, [182] numaralı kayıta görüleceği üzere, Anadolu'dan gelip Şumniya tâbi bir köyde yerleşen *Hüseyin Dede* ve yerine geçen beş oğlu, o köyde bina edilmiş olan zaviyede gelene geçene hizmet mukabilinde cemi' rüsumdan *muaf* olmakla beraber, öşürlerini köy Sipahisine vermekte devam etmektedirler. Filhakika, bu devirlerde gördüğümüz dervişler, henüz bizzat ziraatla meşgul olan ve bağ bahçe yetiştirmekle zaviye ve değirmen inşa etmekte mahir olan işgüzar insanlardır. Vakitlerini âyîn ve ibadetle geçirdiklerine, başkaları sırtından yaşadıklarına dair ortada henüz hiç bir delil mevcut değildir²⁰. Nitekim, bilâhare birçok vakıflara sahip büyük bir dergâh halini alacak olan, Varnaya tâbi Kaligra kalesi içinde bulunan *Sarı Saltık Baba* türbesi dervişleri de henüz bu sıralarda işledikleri bağ, bahçe ile, ellerindeki sazlık, çayır ve çiftliklerinin mahsulünden bir kısmını Sipahiye ve Padişaha verdikten sonra geriye kalanı zaviyede gelene ve geçene yedirmektedirler. Bu suretle bu mezar da henüz büyük ve zengin bir tekke halinde değildir [208/1].

Mevzuubahs Sarı Saltığa ait bildiklerimizi biraz hatırlamak, bu dervişlerin Kümelinin işgalinde oynamış oldukları mühim rol hakkında bize bir fikir vermeğe de hizmet edecektir. Filhakika; gerek Evliya Çelebi'de²¹ ve gerek diğer *Saltıknâmelerde*²² verilmiş malûmat, efsanevî hikâye ve menâkıb mahiyetinde²³ olmakla beraber, çok

20 Not. 11.

21 Cild: II, sf: 133, 137. (Hoca Ahmed Yesevîden cihaz-ı fakrı kabul idüb diyarı Rumda sahibi seccade olmağa izin almış ve üç yüz yetmiş fukarasıyla Kaligra sultan ser çeşme-i fukara olduğu halde, Rumda Orhan Gaziye gelüb sığınmıştı. Bursa fethinden sonra, Hacı Bektaş Kaligra sultanı yetmiş kadar fukarasıyla Moskov, Leh, Çek Dobruca diyarlarına gönderüb *Rum erenlerinden* olmağa izin vermişti)

22 Topkapı Sarayında, Hazine Kütüphanesi Kitapları arasında No. 1612 ye bakınız.

23 Hasluck yukarda ismi geçen etüdlarinde, Evliya Çelebi tarafından tesbit edilen *Saltuk Menkıbesini* tedkik ile, Sarı Saltuğun Kırımından gelen muhacir Tatar kolonları tarafından Baba çağa ithal edilen bir *aşiret evliyası* olduğunun farz edilebileceğini (sf. 68) ve onun Kırım'da Sodak civarındaki şehre ismini veren Baba Saltuk ismindeki veli olması lâzım geldiğini, ilk defa İslâmiyeti kabul etmiş bir Türk hükümdarı olmak üzere maruf efsanevî bir şahsiyet olan Saltuk Buğra (944-1038) ile Sarı Saltuk arasında bir sirayet hadisesi mevzuubahis olabileceğini, Kürd halk rivayetlerinde mevcut Sarı Saltık unvanlı dervişin Sarı Saltık efsanesinin garba doğru intikalinde bir menzil teşkil ettiğini söylüyor. Sarı Saltuk ancak bilâhare ziyâretgâha memur edilen dervişler ve halefleri tarafından Hacı Bektaş halkasına idhal edilmiş bir aşiret evliyasıdır. Sarı lâkabı umumiyetle aşiretlerin

manidardırlar. Bilhassa, Dervişin eski bir Türk vatani olan Dobruca ile diğer hristiyan memleketlerindeki faaliyeti, Osmanlı istilâsı ile birlikte ve ondan evvel Balkanları işleyen *din ve fikir propagandasının ve bu propagandanın* faal ajanları olan dervişlerin rolü hakkında bizi düşünmeğe sevk edecek mahiyette görülmektedir.

* * *

c. Köylerde Zaviyeler Nasıl Kurulur

Umumiyetle *bizim* şehirlerde gördüğümüz *türbe ve mezarlar*, sahihlerinin ölümünden sonraki hayatlarının temini için, bir takım hayır işleri ve umumî hizmetlere tahsis edilen gelirlerle vakıflandırılmışlardır. Bu suretle *âyende ve revendenin* yâni gelenin geçenin çeşmesinden su içip hayır sahibi için dua ettiği türbeler olduğu gibi, vakit vakit fukaraya yiyecek ve giyecek dağıtmak, yolcu ve misafirlere yiyecek ve yatacak yer temin etmek için vakıfları olan türbeler de vardır [2, 135]. Bu hususta en müteammim olan usullerden birisi de, bırakılan vakıf para ile türbeyi bekleyen kimselerin ölünün istirahat-i ruhi için gece gündüz ibadete yahut *Kur'an okumağa memur edilmeleridir*. Aynı şekilde müteammim olan diğer bir usul de, zamanın zengin ve nüfuzlu şahsiyetlerinin yine kendi ruhlarının selâmeti hesablarıyla, bâzı evliyaların veyahut eshabtan bâzı kimselerin mezarlarını tamir ve ihya ile bu büyük ölümlerin yardımını kendi üzerine çekmek istemeleridir. Bu gibi mezarları *ziyarete gelenlerin getireceği adaklar ve sadakalarla zengin olmağı veya kolayca yaşamağı düşünerek bir evliya mezarı ihdas ve ihya idüb kendisini türbedâr tayin ettirmek isteyen* insanlar da bittabii mebzûlen mevcut bulunmuştur.²⁴

inkısına uğrayan şubelerini ayırd etmeğe yarayan renk sıfatlarından gelmektedir. Yine Hasluck'a göre, bu mntakada teşekkül eden Sarı Saltuk menkıbeleri arasında Bulgar halk rivayetlerinde *İlyas Peygambere* aid bulunan menkıbeler mevcuttur. Arnavudlukda ise eski *Ayayorgi* hikâyeleri kontrolsüz bir şekilde benimsenilerek, eski Hristiyan bir azizin yerine bir Müslüman evliya kaim olmuştur.

24 Menşe ve teşekkül tarzı ile hizmet ettikleri gayeler ve kullandıkları usuller bakımından muhtelif türbe ve tekke tipleri bulunabileceği ve hattâ zamanla aynı tekkenin hayatında büyük değişiklikler olabileceği aşikârdır. Bu hususta *Hasluck'un* yukarda 14 numaralı notta ismi geçen etüdlerinde etraflı malûmat vardır. Zaviye tipleri arasında Anadolu'da Seyyid Battal Gazi, Hüseyin Gazi, Melik Gazi ile İstanbul'daki Eyüb Sultan türbeleri gibi sekizinci ve dokuzuncu asırların mücadeleleri esnasında ölmüş bulunan Arab kahramanlarının mezarları olduğu farzedilen yerlere hususi bir mevki ayırmak lâzım gelir. Bu mezarlar çok defa bir rüya veya keramet vak'asile keşf ve tesblt edilmiştir. Bundan başka *Hasluck'un* dikkate çok değer bazı misallerini verdiği üzere Osmanlı devrindeki zaviyelerden bir kısmının eski Hristiyan azizlerine atfedilen halk peristişgâhlarının yerinde kurulması ve bir müddet sonra oralarda gömülü farz edilen azizlerin ismi değiştirilerek Türk fütuhati devirlerine mensub gösterilmesi ve bazı tekkelerin eski manastırlar olması da mümkündür. Bu suretle bu mezar hakkındaki mahalli eski halk itikadlarının İslâmilemiş bir şekil altında devam edeceği tabiidir. Bazı yerlerde tekkenin veya iki taraflı peristişgâhların mecnunlar, sar'ahılar ve kısır kadınlar üzerinde şifa verici bir şekilde müessir olmak hususunda haiz oldukları farz edilen hassalarından Hristiyan ve Müslüman halkın müştereken istifade etmekte bulunmaları ile son zamanlarda bektâşilerin diğer tarikatlerin mübarek yerleri ile birtakım *aşiret ziyaretgâhlarını* benimsemek için kullandıkları usullerin müessiriyetine aid misaller bu hususdaki imkanların neveleri hakkında dikkate şayan misaller vermektedir. (sf. 24, 27)

Zaviye kurmak için vesile ittihaz edilen sebeb ne olursa olsun, o zamanki iktisadi ve içtimai bünyenin ve dini hislerin tabii ve zaruri bir neticesi olarak her tarafta zaviyeler kurmak ve *hayatı bu zaviyeler etrafında manalandırmak ve teşkilâtlandırmak* büyük bir ihtiyaç halinde hissedilmektedir. Devrin hususi şartları içinde zaviyelerin tebarüz ettirilmeğe değer bir mâna ve vazifesi olduğu şüphe götürmez bir hakikattir. Bu dikkate şayan kudret tezahürlerine, dinî ve tasavvufî cereyanların kendi organlarını yaratma faaliyetine bilhassa köylerde tesadüf edilmesi ise; o devirlerde köy hayatının bugün olduğu gibi şehirlerin tabii artık ve ek bir mevcudiyeti yaşamaktan ibaret olmaktan ziyade; *kendilerine mahsus bir âlemi ve hayatı yaratmakta devam edecek kadar müstakil ve hayatiyeti bol bir uzviyet* teşkil ettiklerini bütün hayat prensiplerini kendi içlerinde bulduklarını,

Fakat bizim burada tetkik edeceğimiz türbeler ve bazen o türbelerin etrafında teşekkül eden zaviyeler, daha başka mahiyette ve daha manalı müesseselerdir ve çok defa zaviyede yatan ölümler o zaviyenin tesisinde bir gaye değil ancak bir vesile ve timsal hizmetini görmektedirler. Filhakika, bizim tetkik etmek istediğimiz zaviyeler, içtimaî ve dinî mühim cereyanların doğurduğu mühim propaganda ve kültür müesseseleri, yeni açılan memleketlerde yerleşen Türk muhacirlerinin yerleşme ve teşkilatlanma merkezidirler. Mevzubahis zaviyelerin müessisleri veyahut nâmına kuruldukları şeyhler ve dervişler de umumiyetle o köylerde yerleşen muhacirlerin o mintıkada öncüleri ve kafile şefleri veya *büyük babalarıdır*lar.

Bu hususta daha açık bir fikir vermek için tetkikimizin *Defteri Hâkani kayıtları* kısmında bulunan bâzı zaviye tarihçelerini gözden geçirelim:

Meselâ, [142] numaralı kayda nazaran; *a'n cemâatin dervişleriyle diyâr-ı Horasandan gelmiş olan şeyh Hacı İsmail*, Lârende kazasında kendi ismini verdiği *bir köyü kurmuştur* ve bu suretle şeyhin evlâdı ve akrabalarıyla teşekkül eden bu köy halkı, Yavuz Sultan Selim zamanında yazılan bir defterde 95 yetişkin erkeği ihtiva etmektedir. Bu köyde oturan Şeyh Hacı İsmail oğullarının yaylak ve mera işlerinde civarda oturan Türkmen aşiretleriyle *olan iştirakleri* ve sair münasebetler, bu ailenin bu cemaatlerden ayrılmış ve toprağa yerleşmiş bir cemaat olduğunu ve belki de bu memleketlere komşu cemaatlerle aynı zamanda gelmiş olduklarını göstermektedir. Diğer taraftan; bu aile gün geçtikçe bu köyde yerleşmekte ve çoğalmaktadır: Şeyh İsmail'in oğlu *Musa Paşa* burada bir zaviye bina etmiş ve onun oğlu da ikinci bir zaviye yaptırmıştır. Aynı cemaatten *Yunus Emre* nâmında bir zat, bir mezrayı Karaman oğlu İbrahim Beyden satın almıştır ve elinde mülknâmesi vardır. Bundan başka, bu ailenin efradı ve dervişleri *avârızdan*, resm-i ganemden ve resmî çiftten muaflardır. Ve öşürleri de bu zaviyede sarf edilmektedir.

Görülüyor ki, *Şeyh Hacı İsmail köyünü kuran derviş*, bizim bildiğimiz dervişler gibi elinde asa, belinde teber dolaşan cezbeli bir âşık değildir.²⁵ Belki de bir cemaat beği ve bir kabile reisidir.²⁶ Her halde nüfuzlu bir şahsiyettir. Çünkü, birçok imtiyazlarla buraya gelib yerleşmiş olan bu Horasanlı muhacirlerin devlet hemen hiç bir işlerine

kuvvetli bir şekilde köklerinin kendi toprakları içinde olduğunu göstermektedir.

25 11 ve 18 numaralı notları okuyunuz.

26 Tedkik ettiğimiz zaviye şeyhlerinin umumiyetle bir cemaat beyi veya kabile reisi olması, bizim burada iddia ettiğimiz fikrin doğruluğunu isbat hususunda, ehemmiyetli bir delil teşkil edecek mahiyettedir. Bu gözle tedkik edildiği takdirde, bir aşiretin muhtelif parçalarının muhaceret dolayısıyla gidip yerleştikleri uzak noktalarda hep aynı nam altında köyler ve zaviyeler kurması ve evliyalara kabul etmiş bulunması keyfiyetini de kolayca izah edebilir. *Hasluck* da yukarıda ismi geçen makalelerinde, haklarında uydurulan, menakıb ne olursa olsun, birçok tekkelerin bir *aşiret evliyası* mezarı olarak kurulduğunu farz ve kabul etmektedir. Bu suretle, Karaca Ahmed'in, Ak Yazılı Babanın, Sarı Saltuğun muhtelif yerlerdeki mezarlarını ve bu isimlerde müteaddid köylerin mevcudiyetini, hep aynı aşiretin muhtelif yerlere dağılmış olan muhtelif parçalarının eserleri gibi kabul ediyor ve evliya isimlerindeki sarı, kırmızı gibi renk sıfatlarının aynı kabilenin muhtelif parçalarının yekdiğerinden ayrılması için kullanılan sıfatlar olması lâzım geleceğinden, bu suretle mevzu bahis sıfatları taşıyan *evliyaların kabilevi menşini* isbata çalışıyor.

Bu faraziyeler, bizim tedkik ettiğimiz dervişlerin ve o dervişlerin temsil ettikleri grupların orta Asya'dan gelmiş muhacir göçebelerin mümessili ve bu muhaceret akınının öncüleri oldukları hakkındaki iddialarımızı tenvir edecek mahiyette olduğu gibi bizim burada zikrettiğimiz misallerle daha fazla da kuvvet kazanmış olmaları lâzım gelir.

karışmamaktadır. Bu sıralarda onların zaviyelerine misafir olmuş olan seyyahların kendilerini *hanedandan bir kişinin, bir Derebeyinin konağına* inmiş addedeceğinde şüphe yoktur. Bir köyde bir zaviye inşasıyla öşrün oraya tahsisi de, bugün devlete ait olan umumî hizmet işlerinden birinin, yâni yolun ve yolculuğun temini hizmetinin bu ailenin müstakil olarak ifasına terkedilmesi şeklinde anlaşılabilir. Aynı şekilde, Ankara'da Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğünde muhafaza edilmekte olan 537 numaralı Erzurum Evkaf defterinde, Kuzey nahiyesinde Kurdî köyünde şu izahat mevcuttur:

XIII. *Molla Mehmed Kurdî ulemâ-i izâmın mevdudı idi. Diyarı Acemden olub, Ak koyunlu zamanında Ruma gelüb Kürdi nâm karye hâti iken ihya idüb, zira'at hırsaset idüb, talebeye talimi hasbî ve kut-ı lâyemuta vefa edecek nafakası kendi kisbi imiş...* (Kayıt, 159).

Boş bir köye gelip yerleşen ve orayı ihya eden Molla Mehmed'in *Kurdî* unvanını izah için vilâyet muharriri şöyle bir hikâyeye naklediyor: Müşkül bir meseleyi Acem uleması halledemeyib kendisine gönderdikleri zaman, o meseleyi, *bu adam ulemanın kurdudur* şeklinde bir takdir uyandıracak tarzda, halletmiştir. Fakat, ilmi bu dereceyi buldoğu halde gelib bir köyde ziraatle meşgul olan bu Türk âliminin *Kurdî*lukla olan münasebeti ayrıca tetkike değer bir mesele teşkil edeceği meydandadır, içlerinde ehl-i ilm ve müderris olanları da bulunan ve bu suretle buldukları yerlerde neşir-i maarif eden, fakat daima ziraatle de meşgul olan dervişlere, diğer kayıtlarda da tesadüf edilmektedir [143]. Aynı şekilde, *akraba ve taallûkatiyle gelib bir mınlakayı şenlendiren, köyler tesis eden, derbendleri bekliyen, köprüler, cami ve değirmenler kuran* ve ancak bu gibi hizmetleri mukabilinde kendilerine *şeyhlik* rütbesi verilen ve muafiyetler bahşedilen *sahib-i velayet ve keramet* şahsiyetlere ait daha birçok misaller zikretmek, bizim için, mümkündür. Meselâ [194] numaralı kayıтта mevzuubahs olan *mefhârü'l-ârifin Yakub Halifenin akrabası ve taallûkatı*, Trabzon'da Kortun kazasında, elinde toprak olan 35 ve topraksız olarak 38 olmak üzere cem'an 73 hane halinde o civarda beş köy tesis edecek şekilde dağılmış bulunmaktadır. Bu aile buradaki Yakub Halife ve Süleyman Halife *köprülerine*; Yakub Halife ve Bakacak derbendlerine hizmet ettikleri için öşür ve rüsumdan muaf addedilmektedir ve mahsulâtlarını *hânedan-ı mezkûreden her kim şeyh olursa* âyende ve revendeye sarf etmektedir. Aynı şekilde [203] numaralı kayıтта da, yol üzerinde olduğu halde otuz kırk yıldan beri harab olan bir yeri aşiretlerden adam bulub şenlendirmek şartile Sinan Beye *kadîmlik ve Yurdruk* olarak ve *oturub şenlik olmasına sebep olsun* maksadile vermişlerdir. Bu zât da orada bir cami ve tekke bina edib *yeni yerler açib çiftlik haline sokuyor* ve bu suretle mülkü haline giren bu toprağı zaviyeye *vakfediyor*.

* * *

Bu ve buna benzer kayıtlar, birçok zaviyelerin nasıl tesis edilmiş olduklarını açıkça göstermektedir. Filhakika, bu dervişler buralara akvam ve akrabalarıyla gelib yerleşmiş olan muhacirlerdir ve böyle hâlî bir yerde bir zaviye bina etmek işi, oraların imân ve asayişinin temini için olduğu kadar, ailenin imtiyazlı mevkiinin muhafazası için de tesisi lüzumlu umumi bir hizmet müessesesi kurmak demek oluyor ve *imâr*

ve *iskân taahhüdünün* ifâ edilmiş olmasının fiilî bir alâmeti sayılıyor. [141] numaran kayıta da, *Akça Kurum* demekle maruf bir zemin üzerinde bir takım muafiyetlerle toprağı işleyen *sâdât* görülmektedir. Diğer bir köy de yine şenlendirilmek şartıyla dervişlerin elindedir [202], Nitekim, *Yatağan Abdal* zaviyesinin Bozdağ'da Karlı Oluk deresi ve Kaba Koz denmekle meşhur yerleri *bu şeyhe verilmiş yurtluk yerlerdir* [98], Aynı şekilde Şarkî Karahisarda *kadîmlik yurdları* üzerinde zaviyedâr olan bir *Abdalın* taallûkatının, aynı zamanda *fatih-i vilâyet olanların evlâdı* da olmaları dolayısıyla ve yol üzerinde bir yerde oturub gelene geçene hizmet ettikleri için, *salb ve siyaset icab etmedikçe hiç bir kimsenin müdâhade edemeyeceği bir istiklâl içinde*, o mıntıkayı idare ettikleri anlaşılmaktadır [158]. Bu zaviye sahihlerinin fatih-i vilâyet olanların evlâdı olarak anılmaları da dikkate şayandır. Filhakika, diğer taraflarda da bir çal dervişlerin *bizzat o memleketlerin fethine iştirak etmiş Gazi askerler* oldukları da malûmdur. Ekseriya bu gibi hizmetler mukabili olarak kendilerine verilen boş topraklar üzerine âileleriyle birlikte yerleşmektedirler. Bu surede birçok *köylere isimlerini veren şeyhler* mevcuttur.

Bu imâr ve iskân işinin vüs'ati hakkında bir fikir vermek için, ayrıca şu misalleri de zikredebiliriz: Kümeline, *Yağmur oğlu Hasan Baba* zaviyesi, *Tanrı dağı kurbünde hâil ve viran bir mezraa üzerine kurulmuş olmakla* beraber, kendisine cezbettiği kalabalık ve civarında bina edilen değirmen ile bahçe sayesinde, buraların mâmur olmasına ve gelene gecene faydalı durak ve uğrak mahalli haline gelmesine sebep olmuştur. Bu zaviyede 28 nefer derviş toplanmıştır [179]. Hasköy civarındaki *Osman Baba* zaviyesi de, *Osman Babanın tapaladığı boş yerler* üzerinde kurulmuş olmakla beraber, bu şeyhin *maiyeti* defterde 69 kişi olarak kayıtlıdır. Bu zaviyenin eşyası arasında 16 kazan, 37 tepsi, 16 Bakraç ve saire mevcut olduğunu, merasim günlerinde pişen yemeğin ehemmiyeti hakkında bir fikir vermek için zikretmek mümkündür. Filhakika, bu zaviyeye senede 356 kadar kurbanlık koyun gelmekte olduğu yine kayıtlardan anlaşılmaktadır. Aynı şekilde zaviyelerle birlikte o zaviye civarında toplanan kalabalığa bir misal olarak, Dimetoka civarında Elmalu mezreasında yerleşmiş olan *Temurhan Şeyhe* ait bir kaydı da zikredebiliriz. Bu zaviye civarında *sahibi vakıf evlâdından* 128 hane mevcuttur ve bunlar bilfiil beratla bu vakfa tasarruf eden 24 haneden ve beratsız olarak tasarruf eden diğer 31 haneden ayrırırlar. Ayrıca bu vakfa hizmet ettiği için *muaf* addedilen 53 hane mevcuttur [171, 174]. Aynı şekilde, Eskihisarı Zgrade *berveçh-i timar* tasarruf edilen *Mümin Baba* zaviyesinin de 30 nefer dervişleri olduğu gibi [177], *Şeyh Ömer Dede* zaviyesinin dervişleri de *şeyh-i mezkûrun nesli* olduğu ve bizzat kendileri çalısb zaviyeyi işletmekte oldukları tasrih edilmektedir [212].

* * *

d. Açılacak Toprak Arayan Muhacir Dervişler

Görülüyor ki; zaviyelerin pek çoğu boş toprak bulmak ve kendilerine yer ve yurt edinmek için gelib yeni açılan Rum memleketlerine yerleşen muhacirler tarafından kurulmaktadır. Filhakika, yeni açılan veya boş bulunan bu topraklar üzerinde zaviyelerin tesisi oralarını şenlendirmek, imâr ve iskân etmek hususunda büyük

bir rol oynamaktadır. Boş toprak aramak, dağdan ve bayırdan toprak açmak, iskân edilemeyecek bir halde ıssız, تنها ve vahşi bir tabiat ortasında, hırsız yatağı yerlerde yerleşmek gibi işlerin ise ancak azimkar insanlar ve hayatiyeti yüksek bir millet tarafından yapılabileceği aşikârdır. Hattâ biraz sonra göreceğimiz veçhile, zaviyelerin ekseriya *devlet tarafından* bilhassa seyahat ve mübadele işleri için tehlikeli addedilen yerlerde tesisi teşvik edilmektedir ve bu bakımdan dağlarda korkunç boğazlarda tesis edilen *melcelere, jandarma karakollarına* benzemektedirler.

Bu hususta bir fikir edinmek için bâzı zaviye kayıtlarını gözden geçirmeğe devam edelim. Bu suretle zaviyelerin dağdan, bayırdan *yer açmak ve yeni köyler tesis etmek* hususunda oynadıkları rolü daha iyi anlayacağız:

Saruhandaki Nif nahiyesinde *Kapu Kaya* demekle maruf mevzii *Hamza Baba nâm* derviş *dest-i rencile açub ihya idüb, su getirüb bir zaviye bina idüb, bağ diküb* Allah rızası için oradan gelip geçene hizmeti dokunduğu sebeble; Sultan Bayezid tarafından öşürden effedilmiştir [89]. Kütahya köylerinden birinde *Gene Abdal* isimindeki derviş, bir zaviye bina ederek zaviye civarında *kâfir zamanından kalmış kör yerleri dervişleri muavenetiyle açıp* ziraat etmiş olduğundan; Kütahya kadısı, bu dervişlerin *kâfiri körden yer açub, ziraat idüb zaviye bina itdüklerini* Padişaha bildirince, ellerine bâzı vergilerden muafiyet için hüküm verilmiş bulunuyor [30]; aynı şekilde, Kütahyada Beşparmak isminde *bir dağın altında* Hüsam Dede namında *seccade nişin bir aziz* kendi çapasıyla otuz beş dönüm kadar yer açub bir miktar yere bağlar dikmiş; oraya evler, ahırlar, hânkah ve mescit yapmış ve bu suretle meydana çıkardığı mülklerinin gelirini gelene geçene, sarfedilmek üzere vakfetmiş. Sonra, oraya daha birçok dervişler gelüb sakin olmuşlar ve çalışub hasıl ildiklerinin öşrünü ve resm-i zeminlerini sahib-i arza virmekle beraber, ayrıca oradan gelüb geçenlere de hizmet idiyorlarmış [35]; Saruhandaki *Şeyhler köyündeki zaviyenin arz-ı beyzâsına* Dede Bâli b. *Şeyh Toğrul* arak-ı cebinîyle bağ ve bahçe idüb ziraat olunan arzın öşrü zaviyeye vakfedilmiş [1, 4]. Yine Saruhandaki, *Akkaya adlu dağ içinde Şucca' Abdal ve arkadaşları müştereken «suvârından bir pare yer tapulayub taş ve ağacın arıdub on akçe haraciyle yurd idinüb ihya idicek»* Fatih Sultan Mehmed tarafından kendilerine muâfiyetnâme verilmiş [84]. Aynı şekilde Malatya'da bir zaviyenin vakfı olan toprak, *mevâtdan ihya edilmiştir* [628]. Bu dervişlerin yalnız «mevat» dan, «kâfiri kör» den toprak açub taşını budadığını arıdub bağ ve bağçe yetiştirmekle kalmayub; gayet iyi *cinslerde meyve ağaçları, limon, portakal ve gül bağçeleri yetiştiren mahir bağcıvanlar, değirmen arğı ve binası inşa eden, kuyu kazub su çıkaran ve araziye sulamasını bilen muktedir mühendisler olduğu da anlaşılmaktadır*. Zamanın teknik vaziyeti düşünülecek olursa, münasebetli bir yerde bir değirmen bina etmek ve onu işletmek gibi işler, büyük bir meharete ve tecrübeye mütevakıf addedilebilir. [100, 101, 102, 1] numaralı kayıtlardaki zaviyelerin vakıfları içinde gül ve limon bağçesi, armutluk, zeytinlik ve kestanelikler ve diğer meyve ağaçları zikredilmektedir. [214] numaralı kayıтта da *Delü Baba* seccadesi üzerinde oturan *Hacı Baba*, zaviyesine iki değirmen ile mülk zeytin bağçesi ve armutluk vakfedilmiştir ve şeyhin oğulları ziraatle meşgul olmaktadırlar.

[215] numaralı kayıтта ise; *Tufan Dede* nâmıyla meşhur şeyhin kendi bina ettiği

zaviyesinde gelene geçene sarf edilmek üzere vakfettiği mülkler arasında, değirmen, *haraçlı* bağçe ve şâire yanında, meşhur *bir cins armut yetiştiren* «Koz deresindeki Abası armutluğu» da bulunmaktadır. *Hele değirmen yapub vakfetmek* hemen hemen umumî bir usul sayılabilir: Yamada *Akyazılı Baba* zaviyesinin dervişleri birçok değirmenler yapmışlar ve değirmenlerin etrafında bağ ve bağçe yetiştirerek zaviyelerine vakfetmek için müsaade almışlardır. Fakat vaktiyle aldıkları bu müsaadeler sayesinde *resimden* affedilen değirmenlerle öşrü alınmayan bağ ve bahçeleri zamanla çok büyümüş olacak ki, muahhar bir fermanla «fakat sair değirmenlerin resmin ve Batava nehrinin ve Varna etrafında olan bağlarının ve bağçelerinin öşrünü vermemek caiz değildir» denilmektedir. Filhakika, bu zaviyede, zamanla dervişlerin sayısı muhtelif tarihlerde 5, 10, 19 olarak arttığı gibi, iki göz değirmen de 4, 6 değirmen olmuştur [208].

Aynı şekilde, Nigeboluya tâbi *Dervişler köyü* de su şekilde teşekkül etmiştir: *Koyun Baba* dervişlerinden *Ali Kocu* nâm dervişin zaviyesinin vaktiyle hiç bir evkafı ve varidatı yokmuş. Bu zat öldükten sonra ahbabları toplanıp «kendi yetiştirdikleri» bağlardan ve bahçelerden hasıl eylediklerini zaviyede gelene geçene sarf etmeğe başlamışlar. Bu mıntakada *boş ve defterden hariç bir mezrayı tapulayub*, bedel-i öşr senede 200 akçe vermek üzere, Padişahın hüküm almışlar. Ondan sonra, bu mezrea içinde iki değirmen bina etmişler ve bu suretle zaviyenin vakfı olan mezrea yavaş yavaş büyümeğe başlamış, hariçden kimsenin yazılısı olmayan kâfirlerden de 14 nefer kadar kâfir toplanarak *mezrea 45 hanelik bir köy haline gelmiş* ve zamanın Padişahı da bu köyü bütün hukuku ve rüsumu ile, nüfuz ve kudretini bu suretle göstermiş olan zaviyeye vakfetmiş [181].

Çirmen nahiyesinde *Timur Taş Bey Oğulu Hızır Baba'ya*, verilen ve kendisi tarafından da zaviyeye vakfedilen yerler üzerinde *de az zamanda 22 hane derviş toplanmıştır*. Bu dervişler bizzat 35 mudluk tohum ekilen bir toprağı işlemektedirler ve 300 kadar armut ağacı yetiştirmişlerdir [193].

* * *

Görülüyor ki, mevzu bahis ettiğimiz dervişler, *zahit ve tufeyli bir zümre* teşkil etmekten ziyade; *çalışmak ve toprağı açmak muhabbetiyle müteharrik bir sınıf kolon, kırlara doğru taşmakta ve yayılmakta olan bir cemiyetin doğurduğu canlı ve müteşebbis bir tip yeni insandır*. Ve esasen, istifade etmekte oldukları ehemmiyetsiz bazı muafiyetler, bilhassa bidayette taşıdıklarını gördüğümüz büyük hizmet ve fedakârlık duygularına karşı hakikaten yerinde ve âdil bir mükâfat teşkil edecek şekilde verilmiş bulunmaktadır. Böylece boş ve tenha yerleri ihya etmiş gözükken dervişlerin bile, birçok vergilerden muaf tutulmadığı, öşür verdikleri ve *örfi rüsum* için de miriye *maktu* bir şey ödedikleri görülmektedir. *Sıkı bir devlet kontrolü* de bu derviş isimli çiftçilerin bilâhare yaptıkları gibi mühim bir içişim *devlet gelirini ellerine geçiren bir mütegalibe ve istismarcı sınıf* haline gelmesine mâni olmağa çalışmaktadır. Şu halde bu dervişler tetkik ettiğimiz devirlerde, cemiyet içinde duyulan bir ihtiyacın ifadesi olmanın verdiği bir hayatîyetle canlı kalarak binbir müşkülâta rağmen kendilerinden yerleştikleri yerlerde toprağı yapışup tutunmakta ve oralarda muvaffakiyetle üremektedirler.

Esasen bu gibi zaviyelere daha ziyade «mevât» dan açılmış veya hâli ve harabeden satun alınmış olan ve bu itibarla hukukan kendilerini işleyecek olanların mülkü olabilir bir vaziyette bulunan topraklar vakfedilebilmektedir.*** Bâzan öşür veren bir *mülk toprak*, zaviye vakfı olduktan sonra da öşür vermekte devam ettiği gibi; vaktiyle sahibinin sefere eşmek mecburiyetiyle elde ettiği bir *yurtluk toprak* da; zaviye vakfı olduktan sonra da yine sefere eşküncü göndermek mecburiyetinde bulunmaktadır. Meselâ, [67, 71] numaralı kayıtlardaki zaviye vakfı topraklar, öşür ve haraç vermekte devam etmektedir. [8, 9, 10, 71 ve 73] numaralı kayıtlarda gördüğümüz veçhile, harbe giden veya yerlerine adam gönderen zaviye şeyhlerinin bulunması, daha evvel Osman Gazi'nin ve Orhan'ın birçok silâh arkadaşlarının *Ahi* ve *Derviş* unvanı taşıyan muharib dervişler olduğunu yukarıda gördüğümüz için, bizi hayrete düşürmemelidir. Nitekim; Ahilerden bahseden İbn-i Batuta da onların Anadolu'da Türkmen akvamı arasında her köy ve kasabada mevcut olub *eşkiyayı tenkil için* büyük bir kudret temsil ettiklerini söylemektedir. Şüphe yok ki, bugünkü *bazı Faşist rejimlerdeki fırka milisleri gibi, Ahilerin emri altındaki gençlik teşkilâtı da, silâh kullanmasını öğrenmiş* oluyor ve icâbında Ankara Ahilerinin yaptıkları gibi, *idarî bir istiklâl kadar varan sağlam bir teşkilât kabiliyetini* gösterebiliyorlardı. Bundan sonra göreceğimiz veçhile; *tenhâ ve ıssız yerlerde adetâ bir emniyet karakolu ve bekçi vazifelerini gören zaviye şeyhlerinin* bu hususî zaviyeleri de ancak kendilerinin temsil ettikleri bu harb ve tenkil kuvveti ile izah edilebilir.

* * *

e. Derbend Bekleyen Dervişler ve Zaviyelerin Emniyet ve Menzil Vazifeleri

Zaviyelerin bir kısmının tesis ve muhafazasının sebebini, boş toprak bulub yerleşmek ihtiyacında olan muhacirlerin nüfuzlu mümessilleri tarafından yeni açtıkları toprakların geliri mukabili olarak, devlete ait umumî hizmetlerden bir kısmını kendi üzerlerine alarak yolculara ve nakliyata yardım etmek suretiyle muafiyetlerini idâme ettirmek teşebbüsü gibi telâkki edebiliriz. Filhakika, unutmamak lâzım gelir ki, hükümetin zaviye sahipleri gibi iç *kolonizasyon işlerinin* faal *ajanları vaziyetinde olan dervişlere* karşı uzun zaman bir takım imtiyazlı vaziyetler tanınması için, onların tesis ettikleri zaviyelerin, hakikaten mahallinde açılmış olması ve müessir bir şekilde yolculara muavenette bulunabilmesiyle kaimdir. Aksi takdirde ya [15] numaralı kayıta görüleceği üzere, yol üzerinde vâki olmadığı için zaviye olmağa salâhiyeti olamayacağından bahsedilerek; veyahut [12, 13, 14] numaralı kayıtlarda olduğu gibi, şeyhlerinin «âyende ve revendeye hizmette kusuru» veya «bel'iyâtı» zahir olduğundan bu zaviyeler ilga ve yahut sahiplerinin elinden alınub başkalarına verilmektedir. Diğer taraftan, devlet için malûm birçok *zaviyelik yerler* boş ve harab olduğu zaman, oralarını tekrar şenletmeğe ve *zaviyeyi işletmeğe iltizam edenlere* tekrar verilmektedir. Nitekim, Kütahyada *Şeyh Saltık* zaviyesinin vaktiyle tımara verildiği için harab olmuş bulunduğunu gören bir *vilâyet muharriri*, onu merkeze «tamir ider kimesne bulunur» diye bildiriyor. Bu suretle bu zaviye şeyhliği talibi uhdesine havale edilmek üzere, adetâ askıdadır [15]. Bu şekilde münhal olan diğer bir zaviye

*** Hukuk Fakültesi Mecmuasının VII inci cildinin 1-2 inci sayılarında (1341) *Sultanların temlik hakkı ve mülk toprakları* ismini taşıyan makalemize bakınız (sf. 489).

şeyhliği için ise; Kütahya kadısı *Ahi Hızır'ın* münasib olduğunu bildirmektedir [16]. Aynı şekilde Kütahya'da harab bir halde bırakılmış olan *Şeyh Bahsayış* zaviyesinin «imaretine» *İsa Fakih* «iltizam gösterdiği ecilden» kendisine sadaka olunmuştur [18]. Aynı suretle Karaman'da *öyükli Viran* denilen mezreayı derviş Bahsayış «tamir ve âyende ve revendeye hizmet eylemeğe *iltizâm* gösterdiği sebepten» Cem Sultan işaretiyle mezkûr dervişe kaydolunmuştur. Daha sonraki bir tarihte de ayın zaviye «*gayet mahallinde bir zaviye olduğu ecilden*» kaydıyla «mukarrer kılınmıştır» ve bu şeyhin evlâdı bu vaziye civarında «*kendi çiftçileriyle*» ziraat idüb âyende ve revendeye hizmet ettikleri mukabilinde rüsum ve avarız virmezler imiş» [36]. Kadı olanların kime dilerlerse verdikleri diğer bir zaviye hakkında da; «*Hacı Hızır, tamirine iltizam itmekle*» eline berat verilmiş, o da zaviyeyi, yeniden inşa ile gelene ve geçene hizmet etmeğe başlamış olduğu kaydını görmekteyiz [37]. Bursa'da bir kaç defa yandıktan sonra yenisi yaptırılmayan bir zaviyenin; «*yol üzerinde ve âyende ve revende yatağı olduğu*» ileri sürülerek bu defa asıl vakıf köy içinde kurulduğunu görüyoruz. Sivas taraflarında yol üzerinde «memerrinâsta» «mahalli hatar» bir takım viraneleri «şenledüb ve zaviye bünyâd idüb âyende ve revendeye hizmet itmeğe» bir takım dervişler «iltizam» etmişlerdir [152]. Çorumlu livasında; «haric-ez-defter». «*mahûf ve tahaffuzu vâcib*» bir yerde *Mezîd Fakih* bir mescit ve bir *kârbansaray* bina idüb şenlenmek için gelecek halka bir takım, *muafiyetler bahsedilmesini temin etmiş* bulunduğu; bu şekilde «konağı muhafaza için istimâlet» ile cem olanlarla teşkil edilen bu köyün malikâne hissesi «zaviye» ye ait bulunmaktadır. Bu kayda nazaran; «*zaviye*» kelimesi *gayet umumî bir mânâ ifade etmekte ve bazan bir tekke, bir konak yeri, veyahut burada olduğu gibi, bir kârbansaray bile zaviye addedilmektedir*. Filhakika, [219] numaralı kayıttan da anlaşılacağı veçhile; zaviye, yolcuların emniyetle inüb istirahat edebilecekleri, hattâ yiyecek bulabilecekleri bir yerdir ve zaviyenin biraz büyüğü bir *imaret* addedilebilir. Bu kayıtda vilâyet muharriri, Silifkenin, Kıbrıs fetholunandanberi gayetle geçit yeri olduğu sebepten, *zaviye değil hattâ imarete külli ihtiyacı varken* zaviye vakfının medreseye verilmesini çok mânâsız buluyor ve gelüb gidenlerin *yatacak yer* hususunda müzayaka çekmelerini münasib görmiyerek «her karar-ı sabık taam çıkmak üzere» *zaviyelik üzere tasarrufunu* deftere geçiriyor. Nitekim Bursa civarında da *Sâmit Dede* isminde bir derviş Bursa ile İnegöl arasında Aksu kenarında böyle *kârbansaraylı* bir merkezi idare etmektedir. Bu yeri kendisinden evvel *Çiçek Dede* şenletmiştir [88, 65]. Bu kayıtlar bize göstermektedir ki, mevzuubahs ettiğimiz Dedeler ve Şeyhler yalnız ufak zaviyelerin değil, bu zaviyelerin daha büyümüş şekillerinden başka bir şey olmayan tekkelerin ve *kârbansaraylı konak yerlerinin* de başında bulunmaktadırlar.

Tekkeler ile konak yeri ve zaviye arasındaki bu vazife birliğini aşağıdaki kayıtlarda da görmekteyiz: Nigeboluda Hezâr Gırad civarında *Bâli Bey Oğlu Yahya Beyin tekkesi* Tutrakan gibi Kümeline şekavet yeri olarak tanılan ve halk ağzında, son zamanlara kadar. «Tutrakandan gelmiyorum» yâni o kadar kaba değilim, şeklinde dolaşan bir sözün yaşamasına sebep olan bir yerde, kurmuştur: «zikrolan mahal, ifratla mahûf ve harami yatağı olmağın, ol yerde mezkûr *tekkeyi* bina eyleyüb ve haymanadan âyende ve revendenin atlarına ot biçüb odun getürmek için mezkûr kâfirleri cem eyleyüb teskin etdirmiş. Ol vakitten berü zikrolunan mahal, mezkûr Bey sebebiyle müemmen

olub müslümanlar bilâ havf gelüb gider olmuşlar...» Bu suretle *meydana gelen 162 haneli köy* kaydının kullandığı tâbir ile Padişah tarafından «Bâli Bey zaviyesine» vakfedilmiştir [183]. Aynı şekilde Bozokta yalnız yol üzeri olmakla kalmayub aynı zamanda bir ılıcası bulunan köyde, gelüb gidenlerin inmesine ve hizmet görmesine mahsus olarak yapılan bina «tekke misâli bir ev» olarak tavsif edilmektedir.

Bu suretle *kendiliğinden* bir iskân ve kolonizasyon şekli olmaktan çıkarak hükümetin mütemadi kontrolü altında *çalışsan bir umûmî hizmet müessesesi şeklini aldıklarını* ve zâviye şeyhliklerinin resmî bir memuriyet haline girdiğini ve bu suretle memleketin nakl ve mübadele işlerinin muntazam işlemesine yardım etmek sayesinde, refahın ve zenginliğin artması için ne kadar büyük bir mevkiî olduğunu büyük idare memurlarının çok iyi takdir etmiş olduklarına diğer bir misal de Erzincan evkaf kanununda bulunmaktadır. Bu kanunun muhtelif maddelerinde uzun süren harbler neticesinde *harab olan bir memleketi şenlendirmek, asayiş ve emniyetini temin ederek halkı celb edebilmek için düşünülen tedbirler arasında; (madde, 3) eski zaviyelerin ihyâsı ve münasib mahallerde yenilerinin ihdası hususu, vilâyet muharririne devlet merkezi tarafından sarîh bir talimat şeklinde tafsilâtıyla emredilmiş bulunmaktadır.*²⁷ Bundan başka, zaviyelerin oynadığı rol hakkında bir fikir edinmek için Sultan Süleyman tahrirlerine göre; bu sıralarda Anadolu vilâyetinde 623, Karaman'da 272, Rum vilâyetinde 205, Diyarbakır'da 57, Zülkadiriye'de 14, Paşa livasında 67, Silistire livasında 20, Çimen livasında 4 zaviye mevcut bulunduğunu hatırlatmak da lâzımdır.²⁸

Bu zaviyelerin her birinin en lüzumlu ve *tenha yerlerde mamur bir konak yeri* hizmetini gördüğünü, derece derece muhtelif büyüklükte olanlarının, imaretili ve kârbansaraylı şekillerinin mevcut bulunduğunu da biliyoruz. Zaviye şeyhlerinin aynı zamanda gerek zaviyenin ve gerek civarın emniyetinden de mes'ul bulunduğunu hatırlıyalım. Filhakika; Osmanlı imparatorluğunda aylıkla asker ve memur kullanacak kadar para ekonomisi münkeşif bir halde bulunmadığından, her vazife ve memuriyet toprak gelirinden bir kısmının hasr ve tahsisi veya sadece bazı vergilerden muafiyet mukabili olarak iyfâ edilmektedir. Hu vaziyette yolların ve memlketin emniyeti ile alâkadar olan devlet; çok defa bu emniyeti temin edecek vaziyette olan kimselere, harb adamlarına veya cemaat reislerine bir köyün timarını veya bir derbend yerinin

27 Ve haric-ez-defter bazı mahûf derbend ve memerr-i nâs vâki' olan kurada kadimden zaviyeler vaz' olunub, ahâlisi Kızılbaş fetretinde perakende olub gitmek ile kura ve zevâyâ hâli ve harâb kalub, bervech-i tahmin yazılıb timara virilmîş imiş. Öyle olsa, vilâyet-i mezbûre müceddeden kitabet olundukda, o hâli ve harâb olan kuranın ehâlisinden ba'zı kayd-ı hayatda olanları hazreti hüdvendigâr-ı gerdün iktidarın eyyâm-ı adaletinde il ve vilâyet emn-ü emân üzere âsûde hâl olmağla gelüb her biri yerlü yerine mütemekkin olub şenlenüb, ehâli-i vilâyet-i mezbûre zikr olan hâli ve harab zaviyeler ihya olunması lâbud ve lâzımdır, memâlik-i mahrûsaya dahi intifa'ı vardır deyü rica eyledükleri bâisden, vukû üzere der-i devlet nisaba arzolundukta padişahımız e'azzallâhü ensarühu hazretlerinin hayrât-ı âmme meyl-i tâmmesi olub ba'zı evvelden harâb ve yebâb olub girü ihyâsı lâzım olan kuraya ve ba'zı mahûf derbendlerde ber-karar-ı sabık ihdası lâbud olan mahallerde zaviyeler vaz' idüb evkafını hullide mülkünü kibelden her hangi karyede vâki' olmuş ise mahsulünden birer çiftlik ta'yin ve takdir idesin diyü emrolunmağın ber muceb-i emr-i münif lâzım olan mahallerde ba'zı ihya ve ba'zı ihdas zaviyeler vaz' olunub sebt olundu. (İstanbul Başvekâlet Arşivi 917 numaralı defter.) Bu kanunun bütünü, yakında neşredilmiş bulunacak olan *Osmanlı İmparatorluğunda. XV. ve XVI. Asırlarda, Zirai Ekonominin Hukuki Ve Mali Esasları* isimli kitabımızın birinci cildinde XX numaralı kanun olarak mevcuttur (sf. 74).

28 İktisad Fakültesi Mecmuası'nda neşredilmekte olan Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Nüfus Ve Arazi Tahrirleri Ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri isimli etüdümüze bakınız (cild: II).

bac resmini vermektedir; veyahut o hizmet mukabilinde cemaati ile beraber o civarda yaşayıp her türlü vergi vermekten affedilmiş olmasını kabul etmektedir. Fakat bu kabil kimseler, bu gibi muafiyetler mukabilinde, o yerin emniyetinden mesuldür. O civarda bir hırsızlık veya katil vakası vuku bulursa onlar tazmin etmekle mükelleftirler. Suret-i umumiyede derbend teşkilâtına hâs olan bu nizamlar zaviyelerin bir çoğunda carîdir. [156, 155, 156, 120]. Dağ başlarında [83, 65] ve isimlerinin ifade edeceği veçhile meselâ, *Yalnız Kuyu* demekle maruf viranelerde [136], Ahi Çukurunda [119], «begayet gerekli» yerlerde tesis edilen zaviyelerin, yukandanberi gösterdiğimiz veçhile kırlarda emniyet ve konak hizmetleri olduğu gibi; [3] numaralı kayıтта görüleceği üzere, açıkça «ıssuz ve korkuluk» yerleri görüb gözetmek için bir tekke kurub oralara yerleşen ve sefer olduğu zaman asker gönderen yerler gibi zaviyeler de pek çoktur. Filhakika, o zamanın münakale tekniğinin çok geri vaziyetine rağmen, ancak bu sayededir ki *ticaret re ziyaret maksatlariyle seyahat büyük mikyasla kolaylaşmış*, teminat altına alınmış bulunmaktadır. Çünkü, yol boyları ve menziller hesablı bir şekilde yerleştirilen köyler, zaviyeler ve kârbansaraylar tarafından itinâ ile muhafaza edilmektedir. Ve şayanı dikkattir ki, bugün ancak devletin salâhiyetdar dairelerinin bir plân dahilinde tasavvur idüb meydana getireceği bu neviden etraflı düşünülmüş ve ilerisi görülerek tahakkuk ettirilmiş eserler, o zamanlar daha ziyade *hususî teşebbüslerle* ve pek çok defa kendiliğinden meydana gelmekte bulunmuştur. Devletin bu hususta takib ettiği hattı hareket ise, bu gibi teşebbüslerin teşvik edilmiş olması için zarurî olan müsaadeleri, muafiyetleri ve hattâ *idarî-mâlî muhtariyetleri* bahşetmekten çekinmeyerek, *her mahallin ihtiyaçlarını o mahalde bulunub hissedenlerin rey ve teşebbüsleriyle becerebilmesi için adem-i merkezîyetçi ve mümkün olduğu kadar her tesise kendi mahiyetine uygun bir şekilde inkişaf edebilmesi için müdahalelerini az hissettirir bir tavır ihtiyar etmiş olmasıdır*, işte tetkik ettiğimiz zaviyeler de, umumiyetle vakıf müesseselerine bahsedilmiş olan bu idarî - mâlî muhtariyetten istifade etmektedirler ve zamanına göre *yolların emniyetini en kolay, en müessir ve en ucuz bir şekilde temini için bulunmuş en iyi çareyi temsil etmektedirler*.

* * *

f. Zaviyelerin İdaresi ve İşleyiş Tarzı

Bu zaviye şeyhliklerinin ekserisi, vaktiyle o zaviyeleri tesis etmiş olanların evlâdları elinde ve *evlâdlık vakıf*²⁹ olarak bulunmakla beraber; zamanla evlât münkariz olunca veya şeyhlerin bazı yolsuzlukları görülünce, yerine devlet tarafından başkalarının tayin edildiği [17, 29, 34] ve bu suretle vakfın evlâtlık vakıf halinden çıkarak bir *âmme vakfı* haline girdiği görülmektedir [22]. Diğer taraftan bu zaviyelerden bir kısmının doğrudan doğruya devlet tarafından açılmış olması da mümkün olduğu gibi, bazı vâkıflar *şart olarak* «hâkimü'l-vakt, her kim bu makamın hizmetine elyak ise anı şeyh nasb ider» kaydını koymuş bulunmaktadır [215]. Filhakika, diğer vakıflar gibi, zaviyeler de vâkıfların tayin edeceği şartlar dahilinde idare edilmektedirler, onların da bâzan mütevellileri ve nazırları vardır [65, 83]. Fakat topraklar, daha

29 *Hukuk Fakültesi Mecmuasında* (1940 senesi, VI. cildin birinci sayısından neşredilmiş olan «Evlâdlık Vakıflar» başlıklı yazımıza bakınız.

ziyade, vaktiyle *yurtluk* olarak verilmiş olub ailenin müşterek malı vaziyetindedir. Bu vaziyette, bittabii bazan şart-ı vâkıf iyice tasrih edilmediği için, evlâtlık vakıf halinde idare edilen zaviyelerde meşihat «bervech-i iştirâk» tasarruf edilmektedir [217]. Fakat çok defa, bir zaviyenin idaresine seksen kişi karışmasın diye, «iştirak merfu olmağın» ibaresiyle berât hak sahiblerinden yalnız birine verilmektedir [38]. Filhakika, yukarıda pek çok misallerini gördüğümüz veçhile, bu zaviye müessislerinin evlât ve akrabaları pek kalabalıktır. Nitekim, herkesin hissesine sahip olmak istemesi üzerine büyük ihtilâflar çıkmış plan, Kengırıda Kozlu Dede boynundaki, iki zaviyenin sahipleri (*Şeyh Sami evlâdı*) 50 kişi idi. Bu sebeble hükümet, hisse usulünü tamamen kaldırıp bu zaviyelere *tarikatleri üzere kim şeyh ve seccade nişin olur ise* yalnız onların nazır olmasını emretmiştir [145]. Bu zaviyeler bazan *aynı tarikate mensub diğer daha eski zaviyelerin bir şubesi mahiyetinde* bulunduğundan, yeni zaviyenin şeyhleri ana zaviyedeki dervişlerin aslâhı olarak seçilmektedir [167].

* * *

Bazı zaviye müessislerinin [63, 74, 32, 81] numaralı kayıtlarda gördüğümüz *Kız Bacı, Ahi Ana, Sakan Hatun, Hacı Fatma zaviyeleri gibi bazı zaviye şeyhlerinin de aynı suretle kadınlar olması* nazarı dikkati celp etmektedir. Bu hususta bir misal olarak [43 mükerrer] numaralı kaydı zikretmek isteriz: şöyle ki, Kütahya evkafı içinde *Od Yakan Baba* nâmındaki dervişin bir köyde bina ettiği tekke, civardan gelen adaklar ve kurbanlarla az zamanda inkişaf bulup dinî mühim bir merkez haline girmiştir ve bu inkişafta bu zaviyeyi idare etmiş olan Hacı Bacınâm sâliha ve mütedeyyine ehl-i velayet hâtunun ve kendisinden sonra yerine geçen *Hundi Hacı nâm hâtûnun* ve ondan sonra zikrolan ocağı ihya etmiş olan *Sume Bacı nâm bir aziz ve satiha ve bakire hâtûnun* büyük hizmetleri olmuştur. Ve hattâ bu sonuncu Bacı, kendi zamanında tekkeye maylettiği çiftliklerle, bağ, bahçe, değirmen ve sairenin, kendi ölümünden sonra akrabasından kimsenin müdahale etmemesi için, kendi parasıyla temin edilmeyip hayrât-ı müslimînden toplanan para ile satın alınmış olduğunu herkesin önünde ikrar ve zabta geçirmiştir. Filhakika, bu asırlarda Anadolu'da *kadın tekke şeyhleri* görmek bizi hayrete düşürmemelidir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi, Aşık Paşa Zade bu kadın dervişlerden «bâciyânı Rûm» nâmı altında bahsetmektedir ve *Hacı Bektaş'ın* Rum Ahileri, Rum Abdalları ve Rum Gazileri gibi grublar içinden Bâciyan-ı Rûmî ihtiyar edip, kadıncık ana (Fatma) isminde bir kadına, bütün kerametini göstermesi ve tarikatı ona ismarlaması bu bakımdan manidardır:

XIV. *Ve hem bu Rumda dört, taife vardır kim misafirler içinde anılar. Biri «Gazi-yan-ı Rûm» biri «Ahiyan-ı Rûm» ve biri «Abdâlân-ı Rûm» ve biri «Bâciyân-ı Rûm».*

İmdi Hacı Bektaş Sultan bunların içinden Bâciyan-ı Rûm-ı ihtiyar itti kim o «Hâtûn Ana» dır, anı kız idindi, keşf ve kerametini ana gösterdi, teslim itdi, kendi Allah rahmetine vardı.

Suâl: Bu Hacı Bektaş hazretlerinin bunca müridi ve muhibbi vardır, bunların biatleri ve silsileleri nerede olur?

Cevab: Hacı Belktaş, Hâtûn Anaya ismarladı, nesi varsa. Kendi bir meczub budala

azizdi, şeyhlikden ve müridlikden fariğ idi. Abdal Musa dirlerdi bir derviş vardı. Hâtûn Ananın muhibbi idi ol zamanda şeyhlik ve müridlik iken zahir değildi, silsileden dahi fariğlerdi. Hâtûn Ana ol azizin üzerine mezar itdi. Geldi bu Abdal Musa bunun üzerinde bir nice gün sakin oldu.» (Âşık Paşa Zade tarihi sf. 205).

* * *

Bir çoğu aynı zamanda tekke misillû, müşterek bir âyîn ve ibadet yeri de olan zaviyelerin, gerek mutad olan vakitlerde yolculara temin ettikleri yatak ve yiyecek ve gerekse müşterek büyük merasim günlerinde hazırladıkları yiyecek hakkında bir fikir edinmek için onlardan bazılarının sahib oldukları eşyanın gözden geçirilmesinin faydalı olacağını zannediyoruz. Şayanı memnuniyettir ki, tetkik ettiğimiz defterlerdeki zaviye kayıtları çok defa bu gibi malûmatı da ihtiva etmektedir. Fakat, bu hususta bu defterlerde ne buldu isek almış olmakla beraber bir zaviyenin iç hayatını ve dinî vazifelerini tetkik için başka menbalardan ayrıca istifade etmeğe de lüzum vardır. Bu hususlar ayrıca yapılacak işlerdir. Biz burada yalnız su kadarını hatırlatmakla iktifa edelim: Umumiyetle *büyük bir çiftlik, bir ziraî merkez ve malikâne* manzarasını arzeden zaviyelerde her türlü ziraî işler, bahçivanlık, meyvacılık, fırıncılık, değirmencilik yapılmaktadır ve bilhassa hayvan yetiştirilmektedir. Bu hususta bir misal vermek için Aydın taraflarında Umur Paşa türbesi evkafının bu şekilde *büyük bir ziraî işletme* halinde bulunduğunu hatırlatalım [105]. Filhakika bu vakıf çiftlikte 32 baş su sığırı, 70 baş kara sığır mevcut olduğu gibi; vakfın diğer bir çiftliğinde de 73 kara sığır mevcuttur. Bundan başka, bu çiftliklerin ayrıca, yoncalıkları, koruları, yaylak ve kışlakları, *ortakçıları* ve ihtimal «ortakçı kulları» mevcuttur.³⁰ Fakat, böyle büyük bir işletme mahiyetinde olan bir vakfın zamanla maruz kalacağı buhranlar ve ziyalar da bu kayıtlarda görülmektedir. Çünkü, birçok vakıflarda vaktiyle kaydedilmiş bulunan, sağlam ineklerle diğer çift hayvanları ve kullar, böyle bir çiftlik manzarasını arz eden bir vakıfta uzun zaman idare edilememektedir. Kullar zamanla hürler arasına karışıyor, zaviyede nüfuz ve mevki kazanıyor; *hattâ bir kısmı derviş ve şeyh oluyorlar*. Hayvanlar bakımsızlık yüzünden ölüyor ve kayboluyorlar, idaresizlik ve sû-i istimal de kendisini hissettiriyor. Bu itibarla, en sağlam ve devamlı zaviyeler, diğerleri kadar zengin olmamakla beraber, bizzat sahipleri tarafından işlenen ve aile vakfı olarak verilmiş olan zaviyelerdir. *Kulların çalıştırıldığı bir çiftlik şeklinde idare edilen bir zaviye misalini* Bursa livasında Karış dağında *Şeyh Akbıyığın* tesis ettiği zaviyede görmekteyiz. [220] Bununla beraber; ekseri zaviyelerin, çift hayvanları, kovan, inek ve saire ile birlikte bir kaç beyaz veya arab kula sahib olduklarını da bu zaviyelerin eşya listelerinden anlamaktayız [76, 190]. *Müessir bir din propagandası merkezleri olan* birçok zaviyelerin bilhassa Rumelinde bazı müridlerini de müslüman olmuş kullar ve hristiyan reaya arasından temin etmiş oldukları nazarı dikkati celb etmektedir. Birçok dervişlerin *Abdullah Oğlu* olarak kayıtlı bulunmaları bazı mütevellilerin kul ve kuloğlu olmaları bu hususu işaret etmektedir. Eski hristiyanlardan yapılmış dervişlerin daha mutaassıb ve hararetili bir din propagandası vasıtası olacakları da

30 İktisat Fakülten Mecmuasının 1, 2 ve 4 üncü sayılarında çıkmış olan Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri: L, Kulluklar Ve Ortakçı Kullar başlıklı makalelerimize ve bunlar içinde bilhassa 47 numaralı notun bulunduğu yere ve XXXV numaralı kayda bakınız.

aşikâr olduğu gibi; uzun seneler, zaviyede oturan hristiyan hizmetkârların, coşkun ve esrarlı dînî âyinlerin tesiri alımda müslümanlığı kabul etmemelerine de esasen imkân yoktur.³¹ Hristiyan memleketlerinde çalışan *Türk misyoner dervişlerinin bu neviden faaliyetleri, hristiyan iken sonradan müslüman olmuş dervişlerin bazı tarikat/erin âyin ve erkânı üzerinde yapacakları tesirler de ayrıca tetkik edilecek mevzulardır. Aynı şekilde, bu, tarikatlerin içtimaî hayat idealleri ve muhtelif içtimaî meseleleri telâkki tarzları da ayrıca tetkike değerse de, bu hususlar maalesef bizim için malûm değildir. Yalnız, birçok dervişlerin komünist bir hayat yaşamak için bir araya toplandıkları ve beraber çalışıp beraber yemenin ve böyle müşterek bir hayat sürmenin zevklerini tercih ettiklerini kabul edebiliriz. Bundan başka, son zamanlarda Rumelinde bazı dervişlerin beraber çalışıp elde ettikleri mahsullerini iki gözlü anbarlarma taksim ederek bir gözün muhtevasını kendilerine ve diğer gözdeki mahsullerini yolcuların fukaralarına tahsis etmek üzere kullandıkları nakledilmektedir. Bu hareket tarzları, onların hayır ve benî nevine hizmet gayesine kendilerini hasretmiş olduklarını istidlal ettirebilirler. Her halde muhakkak olan bir şey varsa, o da *bir içtimaî yardım müessesesi olduğu kadar, bu tekkelerin, aynı zamanda bir imar ve iskân, vasıtası bulunması ve emniyet ve münakalâtın temini ve dinî propaganda bakımından birinci derecede ehemmiyetli tesisler olmasıdır.*³²*

31 Zaviyelerin din propagandası bakımından oynamış buldukları rolün büyük olması lâzım gelir. Cahil halk yığınları için azizlerin mezarlarına, onların metrukatına ve kerametlerine inanmak daha basit ve kolay anlaşılabilir bir din teşkil etmektedir. Bu sebeple, bahsettiğimiz zaviyelerdeki dinî hayat kolayca *evliya perestlik* şekline girmiş olduğundan halk arasında büyük bir tesir icra edecek vaziyettedir.

Diğer taraftan, bahse mevzu zaviyeleri kuran veya idare eden dervişler çok defa yerel hristiyanları temsil kabiliyeti dikkate şayan bir derecede büyük bir takım dini cereyanların ve tarikatlerin mümessilleridirler. Bu tarikatlerin ekserisinde bilahare bektâşilikte olduğu gibi İslâm dini yerli halk tarafından benimsenebilmek için lâzım gelen bütün kolaylıkları ihtiva eden bir şekle girmiş münevver, müsamahakâr ve telife bir mahiyet alarak hazan yerli âyin ve itikadları da benimseyebilmiştir. Bütün insanların kardeşliği, işe ve vicdan temizliğine nazaran dini âyin ve ibadet sahasındaki şekilciliğin kıymetsizliği gibi, her dervişane düşüncede gizli bir şekilde mevcut bulunan fikirler, dini kaynaşmayı büyük nisbette kolaylaştırıyordu; Hasluck'a nazaran, İslâmiyet'in ehl-i sünnet haricinde kalan bu uzlaştırıcı ve munis şekillerinin tesiri altında cahil Hristiyanların din değiştirmeleri pek kolay olmuş ve bu suretle fâtiş bir ırk veya misyoner teşkilatına malik bir ruhban sınıfı tarafından ecnebi memleketlere getirilen bir din. ikna ve intibak kuvvetiyle kendisini yerli âyinler üzerine ilâve ve ilzam etmiştir. Bu suretle dini kaynaşmayı mümkün kılarak Hristiyanlar için İslâmlığı kolayca kabul edilir bir şekle sokmak hususunda bektâşiliğin ne suretle çalıştığını göstermek isterken Hasluck'un *iki taraflı ziyaretgâhlar* hakkında vermiş olduğu malûmat da dikkate şayandır. Bektaşiler ve onlardan evvel diğer tarikatler bu nevi tekke ve ziyaretgâhlarda yatan Müslüman evliyanın mezarında bir de Hristiyan aziz bulunduğunu veya eski Hristiyan azizin gizlice Müslümanlığı kabul etmiş bulunduğunu ileri sürerek türbeleri her iki din sâlikleri için ziyaret edilebilir bir hale sokmuşlar ve bu iştiraktan kendileri için büyük faydalar ummuşlardır (st. 53, 62). Böylece Hasluck'a göre, Selçuk hanedanının cismânî ve mevlevî dervişlerinin ruhani merkezi olan Konya'da, aynı suretle gerek Hristiyan ve gerek Müslümanlar tarafından hiç bir vicdanî endişe olmaksızın ziyaret edilen dört peristişgâh vardı. Bu gibi imkanlarla Konya sultanları zamanında Hristiyanlık ve İslâmlık birbirine yaklaşıyor ve kaynaşıyordu. Orta zaman Anadolusunun gayri mütecanis ahali arasında bir kaynaşma zemini hazırlayan bu nevi dini cereyanlar, sultanlar için siyasi bakımdan, mevlevîler için ise felsefi görüşten arzuya şayandı ve bu ihtiyaca cevap vermek için doğmuşa benziyorlardı. XV. Asırdaki *Şeyh Bedrüddin* isyanının muharrir kuvveti de temsil ettiği fikirlerin bu nevi bir dinî kaynaşma ihtiyacının hazırladığı bir zemin üzerinde kolaylıkla yayılabilir bir mahiyette olmalarından geliyordu (sf. 141).

32 Bu zaviyelere uğrayan yolcular orada herkese açık bir misafirhane, yatacak yer ve yiyecek bulabilmektedirler. Hattâ bunlardan bazılarında mevcut kazan ve tepsilerin adedi hiç olmazsa âyin ve bayram günlerinde büyük miyasta yemek dağıtıldığını isbat etmektedir. Mesela. Hasköyün köylerinde *Yağmur Oğlu Hasan Baba* zaviyesinde 16 kazan, 37 tepsi ve 16 bakraç vardır ve senede 350 kadar adak koyun kesilmektedir [96]. Çirmende *Hızır Baba* zaviyesinde sekiz kazan, 16 tepsi vardır. Diğer birçoklarında gerek yemek takımları gerek halı, yatak ve yorgan çoktur. 63 numarada kayıtlı bulunan *Ahi Ana* zaviyesinin eşyalarına da bakınız.